tijdschrift voor geestelijk werk

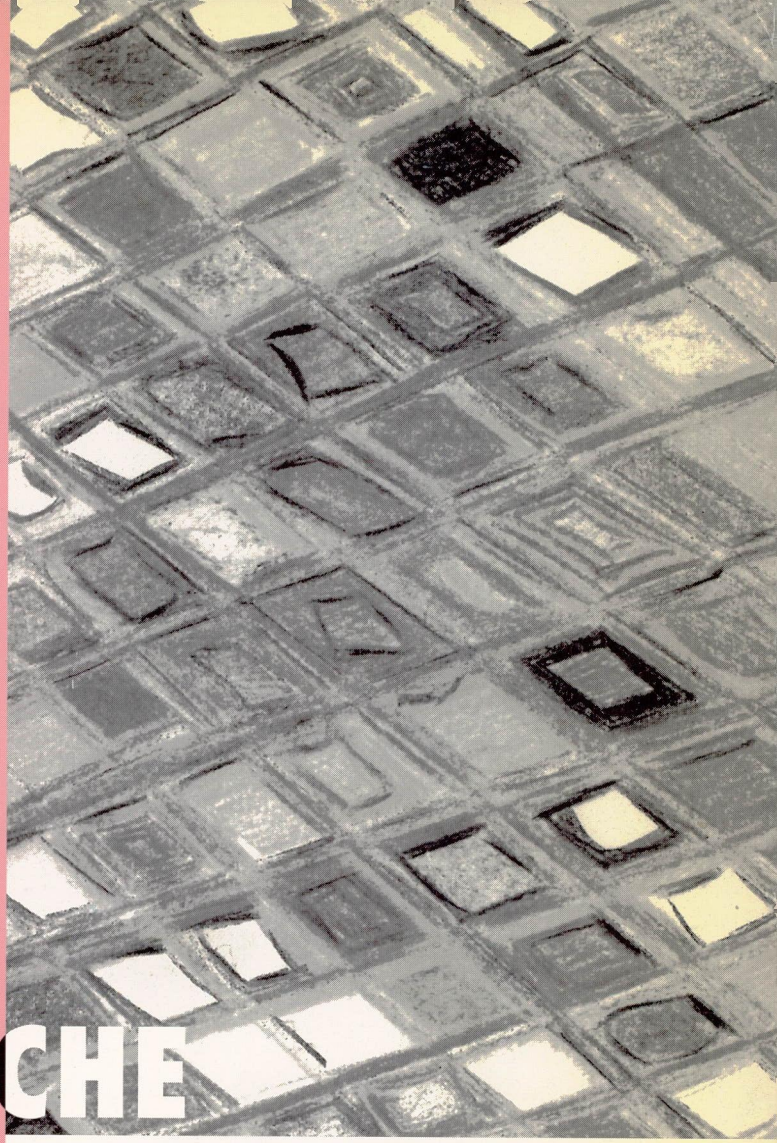

PRAKTISCHE HUMANISTIEK

inhoud

Professionalisering van de geestelijke verzorging

Humanisticus: geen pastor maar ethicus

Wetgevingskroniek 2

16

juni 1995

Inhoud

3 Redactioneel

4 Knelpunten in het professionaliseringsproces van de beroepsgroep geestelijke verzorging
Anton Koolwijk

12 Voorbeeldig professioneel geestelijk werk
Frits de Hesse

19 Humanisticus: geen pastor maar ethicus
Ethiek als referentiepunt voor geestelijk werk
Jan van Eupen

29 Geestelijke verzorging en de paarse coalitie
De kwaliteitswet Zorginstellingen en de Wet Geestelijke Verzorging - Wetgevingskroniek 2
Marijke Prins en Monica van Angeren

44 Nieuwbrief en agenda

46 Recensies

Colofon

Praktische Humanistiek is een uitgave van de Stichting Publicaties Praktische Humanistiek en richt zich tot allen die professioneel bij het humanistisch geestelijk werk betrokken zijn. Het redactionele beleid is gericht op de verdere ontwikkeling en professionalisering van het humanistisch geestelijk werk in het bijzonder en de geestelijke verzorging in het algemeen.

REDACTIE
Ellis Blom, drs Frank Brinkhuis (secretaris), drs Ina Brouwer, drs Rob Buitenweg (voorzitter), Jan van Eupen, drs Alphons Nederkoorn, Gerard Snels en drs Ina van Zanten.

REDACTIEMEDEWERKERS
Drs Brecht Molenaar en drs Leo van Acht.

REDACTIEADRES
Postbus 470, 3500 AL Utrecht. Telefoon: 030-390100/390181.

ADMINISTRATIE
Ellis Blom, Kempenland 8, 5171 HC Kaatsheuvel. Telefoon: 04167-74884.

MEDEWERKERS AAN DIT NUMMER
Monica van Angeren, Frits de Hesse, Pam Hobbelman, Anton Koolwijk en Marijke Prins.

VERSCHIJNING
4 keer per jaar. Abonnementen lopen in principe van september tot september.

ABONNEMENTEN
Men abonneert zich door de gekozen abonnementsprijs over te maken op giro 6240747 t.n.v. *Praktische Humanistiek*, Kaatsheuvel. Als u een nota wenst te ontvangen, schrijft u naar de administratie en wacht met betalen. Gewoon abonnement *f* 55,–. Steunabonnement *f* 85,–. Studentenabonnement (alle universiteiten en hogescholen) *f* 40,–. Instellingstarief *f* 79,50. Losse gewone nummers *f* 15,50 (incl. porto). Losse themanummers *f* 19,90 (incl. porto) Voor België: gewoon abonnement Bfr 1100. Steunabonnement Bfr 1650. Overmaken op ASLK nummer 001-1779116-18 t.n.v. *Praktische Humanistiek*, Brand Whitloklaan 50, 1200 Brussel.

OPZEGGINGSTERMIJN
Abonnementen kunnen alleen schriftelijk tot uiterlijk 1 augustus van het lopende abonnementsjaar worden opgezegd. Bij niet tijdig opzeggen wordt het abonnement automatisch één jaar verlengd.

TEKSTBIJDRAGEN
Ieder die zich professioneel met humanistisch raadswerk en geestelijke verzorging bezighoudt, alsmede ieder die een bijdrage wil leveren aan de theoretische en/of praktische verdieping en ontwikkeling van het humanistisch geestelijk werk, wordt uitgenodigd beschouwende artikelen, opiniërende stukken of reflexies over ervaringen aan te leveren. U kunt hiertoe contact opnemen met de redactie.

AUTEURSRECHTEN
Het copyright van de artikelen berust bij de auteurs. Zonder hun schriftelijke toestemming mogen deze teksten niet vermenigvuldigd en openbaar gemaakt worden. Informatie uit de Nieuwsbrief mag met bronvermelding overgenomen worden.

Omslagillustratie: Ina Brouwer.
Zetwerk: Athmer | SKP, Utrecht.
Druk: Thieme, Zutphen.

ISSN 0926-5228
NUGI 612/758

Redactioneel

In de eerste twee artikelen in dit laatste nummer van het 4e jaargang van *Praktische Humanistiek* staan de professionaliteit en professionalisering van de geestelijke verzorging in de gezondheidszorg centraal.
Anton Koolwijk identificeert een drietal knelpunten voor de beroepsgroep van geestelijk verzorgers als het gaat om het kunnen verlenen van wat genoemd wordt 'verantwoorde zorg', en wel: de versnippering van de beroepsgroep, de onwenselijkheid van standaardisering van de geestelijke verzorging en de moeilijke meetbaarheid van het effect van geestelijke verzorging. Op basis van een analyse van deze drie knelpunten presenteert hij vervolgens enkele gedachten over mogelijke oplossingen.
Frits de Hesse stelt dat het traditionele beeld dat men in gezondheidszorg heeft van geestelijke verzorging noodgedwongen aan verandering toe is als gevolg van de snelle en ingrijpende ontwikkelingen die zich binnen dat veld afspelen. Volgens de Hesse ligt hier een belangrijke taak voor de geestelijk verzorgers zelf. Daarbij is het volgens hem voor het team van geestelijk verzorgers in een zorginstelling van groot belang om ondanks de verschillen in tradities en werkvormen en ondanks de spanning tussen vrijplaats en integratie, zich te profileren als een professionele eenheid die een plaats kan opeisen binnen de instelling. In zijn artikel onderneemt hij een poging de relatie te verhelderen tussen de activiteiten en de professionele eenheid van een team van geestelijk verzorgers.
Tegen de achtergrond van de wens om te komen tot een verbreding van het beroepsprofiel van het humanistisch geestelijk werk, probeert Jan van Eupen de beroepshouding van de humanisticus te schetsen vanuit de invalshoek van de ethiek. Daarbij gaat hij de moderne, toepassingsgerichte ethiek voorbij en pleit hij – in het verlengde van de normatieve inzet van het postmoderne denken – voor 'contextuele ethieken' van onderop, die ontstaan vanuit een reflexieve omgang met de eigen bestaansethiek.
Tenslotte presenteren Marijke en Prins en Monica van Angeren deel 2 van de kroniek over de Kwaliteitswet Zorginstellingen en de Wet Geestelijke Verzorging (het eerste deel is verschenen in nr. 14). Het betreft een relaas van de meest recente politieke gebeurtenissen rond beide wetsvoorstellen vanaf december 1994 tot eind april 1995.

In eerstvolgende nummer van *Praktische Humanistiek* (nr. 17), dat in september zal verschijnen, wordt uitgebreid aandacht besteed aan de 12 mei jl. gehouden conferentie voor humanistisch raadslieden, die in het teken stond van de identiteit van het humanistisch raadswerk en van de profilering daarvan naar buiten toe.

Frank Brinkhuis

Mededeling
Dit is het laatste nummer van het lopende jaargang. In september begint het jaargang 95-96. Binnenkort ontvangt u een acceptgiro alsmede een verzoek uw abonnementsgeld voor het nieuwe jaargang over te maken.

Knelpunten in het professionaliseringsproces van de beroepsgroep Geestelijke verzorging[1]

Anton Koolwijk

Anton Koolwijk is 6 1/2 jaar werkzaam als humanistisch geestelijk verzorger in Woon- en zorgcentrum Buytenhaghe in Zoetermeer. Hij is tevens bestuurslid van de Vereniging voor Geestelijk Verzorgers in Verzorgingshuizen (VGVZ).

In de gezondheidszorg maar wellicht ook in de andere werkvelden, wordt steeds vaker gesproken over de noodzaak tot 'verantwoorde zorg'. Hieronder wordt verstaan: het als beroepsgroep geven van doelmatige, effectieve, goedkope zorg die toetsbaar en meetbaar is door derden. Voor de beroepsgroep van geestelijk verzorgers zie ik een drietal knelpunten als het gaat om het verlenen van dergelijke verantwoorde zorg. Deze zal ik in het eerste deel van dit artikel beschrijven. In het tweede deel zal ik aangeven waar volgens mij mogelijk oplossingen liggen.

Knelpunten bij het bereiken van verantwoorde geestelijke zorg

1. Versnippering van de beroepsgroep

Het grootste knelpunt als het gaat om het bereiken van verantwoorde geestelijke zorg is volgens mij dat de beroepsgroep van geestelijk verzorgers door haar versnippering geen eenduidig beeld heeft en geeft van haar doelstelling, taken, functie- en kwaliteitseisen, etc. Ze treedt niet op als beroeps*groep*. De band tussen geestelijk verzorgers als beroepsgenoten is beperkt. Dit komt doordat het beroep verzuild is: ieder werkt vanuit de eigen denominatie. Kenmerkend voor dit beroep is immers dat dit beoefend wordt door mensen met een ambtshalve binding. Door deze binding staat de individuele geestelijk verzorger in een herkenbare levensbeschouwelijke traditie en kan hij zijn onafhankelijke positie (en vrijplaats) binnen de instelling gestalte geven. De binding met de denominatie is dus een essentieel aspect van het

beroep van geestelijk verzorger.
Net als andere beroepsbeoefenaren in de zorgsector is de geestelijk verzorger in dienst van een instelling. Hij legt zijn inhoudelijke verantwoording echter niet af aan beroepsgenoten (zoals artsen) of aan zijn werklokatie (zoals maatschappelijk werkers), maar aan de denominatie. Hij heeft hierdoor met drie partijen te maken: de denominatie (inhoudelijke cq. levensbeschouwelijke verantwoording), de werklokatie (organisatorische verantwoording) en zijn professie (hieraan hoeft hij (nog) geen verantwoording af te leggen). De verschillende rollen van deze partijen worden hier kort toegelicht.

a) De rol van de denominatie

De denominaties, dat wil zeggen de zendende genootschappen, zijn zeer bepalend. Zij hebben:

- eigen opleidingsinstituten en (bij)scholingsprogramma's;
- eigen eisen ten aanzien van benoembaarheid (bijvoorbeeld het kerkelijk examen);
- een eigen organisatiestructuur, die ofwel sterk centraal en hiërarchisch is georganiseerd (bijvoorbeeld de katholieke kerk), ofwel decentraal is georganiseerd, met lokale cq. regionale autonomie (bijvoorbeeld de gereformeerde kerken);
- een eigen visie op haar verantwoordelijkheid met betrekking tot de toetsing, kwaliteitsbewaking en ondersteuning van de geestelijk verzorger;
- een eigen visie op taak en functie van de geestelijk verzorger;
- eigen beroepscode en eigen werkinstructies.

De denominatie van de geestelijk verzorger bepaalt dus voor een deel al zijn visie op zijn taak en functie, zijn deskundigheid en de inkleuring van de begeleiding die hij verleent. Eenduidigheid is ver te zoeken.
De denominaties zijn daarnaast belangengroepen: elk van de denominaties probeert geestelijk verzorgers vanuit de eigen denominatie aangesteld te krijgen en ondersteunt 'haar' geestelijk verzorger bij het behouden of uitbreiden van uren.

b. De rol van de sector en de werklokatie

De sectoren (werkvelden) waarin de geestelijk verzorgers werken, zoals de gezondheidszorg, het leger en de gevangenis, verschillen inhoudelijk zeer sterk. Elke sector stelt dan ook eigen *eisen* ten aanzien van de specialisatie van de geestelijk verzorger. In een verpleeghuis is bijvoorbeeld kennis van gerontologie, ziektebeelden en terminale zorg van belang; in de gevangenis kennis van het rechtssysteem, etc.
Elke sector heeft andere *behoeften*, *wensen* en *verwachtingen* ten aanzien van de geestelijk verzorger. Zo wordt in de gevangenis door de leiding verwacht dat de geestelijk verzorger een vrijplaats biedt, terwijl de leiding in het ziekenhuis hier juist vaak bezwaar tegen maakt. Wat in de ene sector vanzelfsprekend is, dient in de andere sector dus bevochten te worden. Door dit soort verschillen zijn er per sector

andere taak- en functieomschrijvingen.
Per sector verschillen ook de *werkomstandigheden* en de daarmee samenhangende *mogelijkheden* en *beperkingen* voor de invulling van het beroep. In verzorgingshuizen werken weinig hooggekwalificeerde medewerkers. Het gevolg is dat de geestelijk verzorger soms een grote invloed op het beleid kan uitoefenen. In een ziekenhuis daarentegen werken zoveel hoog gekwalificeerde medewerkers dat beleidsadvisering door de geestelijk verzorger veel minder voor de hand ligt.
Zelfs binnen één sector zijn er per werklokatie (individuele instelling) tussen geestelijk verzorgers grote verschillen, zowel qua taak- en functieomschrijving, als wel qua werkomstandigheden.
Eenduidigheid is ook hier dus ver te zoeken.

c. De rol van de professie

De geestelijk verzorging voldoet volgens velen niet aan de definitie van een professie. Het ontbreekt de beroepsgroep aan een:
- eenduidige visie op taak en functie;
- eenduidige opleiding;
- gemeenschappelijke beroepsvereniging etc.

Het beroep van geestelijk verzorger is ook niet wettelijk beschermd. Iedereen kan zich zo noemen.
Hier wil ik iets zeggen over de rol van de beroepsvereniging. De geestelijk verzorgers zijn als beroepsgroep nauwelijks georganiseerd. Er zijn twee categorale beroepsverenigingen: de Vereniging van Geestelijk Verzorgers in Bejaardenoorden (VGVB) en de Vereniging van Geestelijk Verzorgers in Zorginstellingen – ziekenhuizen, verpleeghuizen en psychiatrische inrichtingen (VGVZ). Beide proberen voor hun eigen sector te komen tot een eenduidige taak- en functie-omschrijving. Zij proberen de professionaliteit te vergroten door het stimuleren van collegiale toetsing en het bieden van studiedagen. Zij komen ook op voor de belangen van de beroepsgroep (bijvoorbeeld bij onderhandelingen over de CAO) etc.
Zowel de VGVB als de vgvz hebben in verhouding tot het feitelijke aantal geestelijk verzorgers in die sectoren slechts weinig leden. Misschien komt dit doordat sommigen zich vooral verbonden voelen met de denominatie (de zuil) en niet zozeer met de professie. Voor de katholieke denominatie is er dan ook een speciale katholieke beroepsvereniging voor pastores.
Aan de andere kant zijn er geestelijk verzorgers die van visie verschillen of gebroken hebben met hun denominatie. Zij voelen zich juist met de professie verbonden. Wanneer zij geen ambtshalve binding hebben, kunnen zij echter geen lid worden van de categorale beroepsverenigingen. Zij stellen die binding namelijk als toelatingseis.
Vanuit de professie worden dus wel enkele pogingen gedaan om tot eenduidigheid te komen. Maar die zijn slechts van betekenis voor enkele sectoren (werkvelden).

Naast de bovengenoemde verschillen zijn er ook de fundamentele *verschillen tussen individuele geestelijk verzorgers.* Van de geestelijk verzorger wordt een zeer veelzijdige deskundigheid verwacht: hij is hulpverlener, groepswerker, 'voorganger', docent, beleidsadviseur en representant van zijn genootschap. De verschillende opleidingen leggen eigen accenten. Niet iedere geestelijk verzorger is dan ook voor al deze taken even goed opgeleid. Daarnaast heeft iedere geestelijk verzorger zijn of haar eigen talent en voorkeur.
De taken van de geestelijk verzorger zijn omvangrijk. De uren die hij of zij hiervoor heeft zijn echter zeer beperkt. De geestelijk verzorger dient dan ook prioriteiten te stellen. Qua prioriteitenstelling verschillen de geestelijk verzorgers echter nogal in visie: de één meent dat de geestelijk verzorger zich vooral op het directe begeleiden dient te richten; de ander vindt dat men via scholing van medewerkers en beleidsadvisering (dus indirect) van grotere betekenis voor de 'cliënten' kan zijn.
De individuele geestelijk verzorgers verschillen hierdoor in hun taak- en prioriteitenstelling en in de kwaliteit van de door hen geleverde diensten. Ook dit leidt niet tot een eenduidig beeld van het beroep.

2. De onwenselijkheid van standaardisering van de geestelijke verzorging

Het begeleiden van cliënten omvat een groot deel van het werk van de geestelijk verzorger en valt moeilijk te standaardiseren. Geestelijke verzorging is namelijk een laagdrempelige voorziening. De geestelijk verzorger dient beschikbaar en toegankelijk te zijn. Vaak hebben cliënten moeite hulp te vragen en als ze dat al doen, hebben ze de behoefte eerst een vertrouwensrelatie op te bouwen. Soms als voorzorg: als het nodig is weet men zich gesteund door een bekende geestelijk verzorger; soms omdat men pas in vertrouwen de diepere zieleroerselen kan vertellen.
Niet alle contacten die een geestelijk verzorger onderhoudt zijn dan ook begeleidingen. De kennismakingsgesprekken, de toevallige tussendoor-gesprekjes op de gang en de onderhoudscontacten zijn voor de cliënten van groot belang. De andere medewerkers hollen de hele dag door, maar de geestelijk verzorger blijft even staan en luistert aandachtig, ook naar de 'kleine' dingen van het leven. Deze contacten zijn daarnaast voorwaardenscheppend voor de begeleiding. Ze zijn niet doel op zich, maar een belangrijk middel. Dergelijke contacten laten zich niet doelmatig kanaliseren en standaardiseren. Ze zijn niet te plannen in spreekuren en vaste formules.
De geestelijk verzorger biedt hiernaast een vrijplaats: hij biedt de cliënt een vrije ruimte en ondersteunt hem bij zijn eigen zoektocht. Hij respecteert daarbij diens tempo en uniciteit. Tussen cliënten bestaan immers grote verschillen in levensvisie, levensgeschiedenis en leefsituatie.
De geestelijk verzorger hanteert zijn kennis, ervaring en levensovertuiging als referentiekader. Hij heeft geen eigen vooropgesteld doel. Het doelgericht efficiënt toepassen van schema's, technieken of therapieën is gezien de taakstelling en invalshoek van de geestelijk verzorger principieel onwenselijk en onmogelijk. Een standaardbenadering is dan ook niet op zijn plaats.

3. *De moeilijke meetbaarheid van het effect van geestelijk verzorger*

De geestelijk verzorger richt zich op het geestelijk welbevinden van de cliënt. Dit welbevinden is een innerlijke beleving, die moeilijk meetbaar is, ook al omdat ze door een complex van factoren wordt bepaald. De betekenis van het geestelijk welzijn voor het lichamelijk, psychisch en sociaal welzijn is moeilijk apart te onderscheiden en in kwantitatieve zin aan te geven.

De geestelijk verzorger kan van directe en indirecte betekenis zijn. De indirecte betekenis is moeilijk meetbaar, omdat het welbevinden pas op langere termijn wordt verhoogd. Als de geestelijk verzorger bijvoorbeeld scholing geeft aan medewerkers over hun beroepshouding, kan dit op lange termijn leiden tot een prettiger benadering van de cliënt. Ook wanneer de geestelijk verzorger beleidsadviezen geeft, heeft dat indirecte gevolgen.

Zelfs bij de individuele begeleiding is veel ondersteuning indirect. Door iemand langdurig aan te spreken op zijn bronnen en bakens, te zoeken naar zingeving en inhoud in iemands leven, kan iemand zich (op lange termijn) hiervan bewuster worden en zich weerbaarder gaan voelen.

De geestelijk verzorger heeft daarnaast een niet te meten symboolfunctie: in zijn aanwezigheid klinkt de aanwezigheid van de gemeenschap, de traditie of (bij confessionele geestelijk verzorgers) het Hogere (God) door. Ook dit 'effect' is moeilijk kwantificeerbaar.

Mogelijke oplossingen

Hieronder volgen enkele gedachten over mogelijke oplossingen voor de geschetste knelpunten.

I. Eenduidigheid binnen de beroepsgroep

Een eerste prioriteit is het tot stand brengen van een hechte *samenwerking* binnen de beroepsgroep. Zowel de denominaties als de individuele geestelijk verzorgers hebben hiertoe een taak.

De zendende genootschappen dienen naar de toekomst te kijken en hun gemeenschappelijke belangen te onderkennen. Inhoudelijke meningsverschillen en plaatselijke twisten werken verlammend voor het beroep. Doordat ieder genootschap streeft naar eigen geestelijk verzorgers, stellen sommige instellingen niemand aan, want instellingen die recht willen doen aan de gelijkwaardigheid van alle levensbeschouwingen weten niet wie ze in dienst moeten nemen (men kan toch moeilijk 5 verschillende geestelijk verzorgers in dienst nemen voor elk 5 uur)! Om deze zuilenstrijd te omzeilen worden ook al algemeen geestelijk verzorgers, psychologen, filosofen en maatschappelijk werkers belast met zingevingsvragen en ethische advisering. Dit gaat ten koste van de kwaliteit van de geestelijke zorg aan de cliënt. Die zorg dient het gemeenschappelijk belang van de denominaties te zijn. Het verdient dan ook prioriteit tot een *gezamenlijke maatschappelijke doelstelling* te komen en vervolgens tot een strategie om dat doel te bereiken.

De individuele geestelijk verzorgers kunnen streven naar een *gezamenlijke beroepsvereniging*. Deze vereniging dient niet per zuil tot stand te komen (bijvoorbeeld een vereniging van alleen gereformeerde geestelijk verzorgers) omdat men dan in de belangentegenstelling blijft steken. Misschien is het eenvoudiger als men het per sector doet. Een beroepsvereniging verenigt geestelijk verzorgers dan rondom een specialisme en men heeft dan een dubbele overeenkomst: de professie en de sector (het werkveld). Dit kan wellicht de verschillen tussen de denominaties overbruggen. Meerdere beroepsverenigingen samen dienen te komen tot een *algemene taak- en functieomschrijving*, zodat er een eenduidig beeld van het beroep ontstaat en de opleidingen ook tot een *eenduidig beroep* kunnen opleiden.

Samen met de denominaties dient een beroepsvereniging te streven naar een vorm van kwaliteitsbewaking en naar specialisatie van de geestelijk verzorger. Voor zover mij bekend toetst alleen het Humanistisch Verbond de geestelijk verzorgers jaarlijks op hun inhoudelijke kwaliteit. Er zijn zendende genootschappen die hun ambtsdragers benoemen voor het leven, zonder verdere toetsing. Sommige geestelijk verzorgers worden dan ook niet door hun genootschap gestimuleerd hun inzichten bij te stellen. Ze blijven zich bijvoorbeeld richten op individuele begeleiding, zonder zich te bekommeren om de structurele factoren in de instelling die het welzijn van de cliënten ondergraven. De kwaliteit van veel geestelijk verzorgers schiet dan ook tekort. Dit dient de beroepsvereniging en de denominaties een zorg te zijn.

Er zou dan ook een discussie op gang moeten komen over de wijze waarop de kwaliteit van de geestelijk verzorger (het opleidingsniveau, de specialisatie, de beroepsvisie) getoetst en bijgespijkerd kan worden. Daartoe dient er een taakverdeling (verdeling van verantwoordelijkheden) tussen beroepsvereniging en denominaties te komen. De voormalige zvb heeft er één gemaakt. Misschien dat die als voorbeeld kan dienen.

II. Samenwerking tussen individuele geestelijk verzorgers

Wanneer er centraal een meer eenduidige visie op de geestelijke verzorging ontstaat, zullen de individuele verschillen tussen de geestelijk verzorgers afnemen. Het solistisch werken en de professionele autonomie van de geestelijk verzorger gaan nu nog vaak ten koste van de kwaliteit en doelmatigheid van de geestelijke zorg. Het gevaar bestaat immers dat iemand in het vertrouwde patroon blijft steken of zich niet bewust is van een bepaalde blinde vlek.

Via intercollegiaal overleg kunnen inzichten, ontwikkelingen en informatie worden uitgewisseld. Men kan door elkaar worden geïnspireerd, men kan gezamenlijk een visie ontwikkelen (bijvoorbeeld over prioriteitenstelling binnen het werk). Lusten en lasten kunnen gedeeld worden. Intercollegiale toetsing is daarnaast een manier om de deskundigheid op peil te houden en te komen tot een zekere mate van uniformisering. Door deze toetsing blijft men alert. Men dient zijn handelwijze te kunnen verantwoorden.

De denominaties en beroepsverenigingen kunnen dit overleg en deze toetsing stimu-

leren. Het blijft echter een individuele verantwoordelijkheid van de geestelijk verzorger.

III. *Verhoging van de kwaliteit en doelmatigheid van de geestelijke verzorging*

De individuele begeleiding dient niet gestandaardiseerd te worden. Wel kan men leren van de ervaring van andere geestelijk verzorgers. Via casuïstiek kan men zijn kennis vergroten, waardoor men misschien sneller leert zien wat iemands probleem is. De doelmatigheid, kwaliteit en effectiviteit zit hem hier dus vooral in het vergroten van de eigen vakkennis.

Belangrijk is dat de vrijplaats daarbij gegarandeerd blijft: geen ander belang dan het belang van de cliënt dient centraal te staan (dus niet het belang van de instelling).

Wel kan enige standaardisering plaatsvinden in beleidsadvisering, gespreksthema's en scholing van medewerkers. Er kunnen didactische methodieken ontwikkeld worden, werkvormen en lesmateriaal, waardoor thema's doelmatig aan de orde kunnen worden gesteld.

Nu is het nog zo dat velen zelf het wiel proberen uit te vinden. Samen kan men echter meer dan alleen. Gezamenlijk (centraal) zou men, ter ondersteuning van de geestelijk verzorgers, dan ook handvatten of richtlijnen kunnen opstellen over beleidsadvisering, scholing van medewerkers, bezinningsbijeenkomsten etc. Onderzoek, publikaties en informatiebestanden kunnen centraal gecoördineerd worden. Nu doet iedere geestelijk verzorger en/of elke denominatie dat zelf. Dat is ondoelmatig. De tijd die nu besteed wordt aan het uitdenken van zaken kan dan aan andere dingen besteed worden. De kwaliteit wordt zo ook verhoogd: men kan goede voorbeelden van anderen als handvat gebruiken.

IV. *Zichtbaar en toetsbaar maken van het effect van de geestelijk verzorger*

Aan het beroep van geestelijk verzorger zit een principieel en een economisch aspect (het eerste laat ik hier rusten). In verhouding tot andere beroepsgroepen is geestelijke verzorging goedkoop. Maar een zeer klein deel van het instellingsbudget wordt eraan besteed. Bedrijfseconomisch zou het weleens voordeliger kunnen zijn geestelijke verzorging uit te breiden en op de medische beroepen (extra duur door alle hulpmiddelen die ze nodig hebben) te bezuinigen. Zo'n verschuiving binnen de taakstelling van een instelling en het budget dient echter wel goed verantwoord te worden. Onderzoek naar wensen van de cliënten en naar de effecten van de verschillende soorten zorg (en hun samenhang) zijn voorwaarde daartoe.

Niet-materiële hulpverlening, zoals geestelijke verzorging, is zoals gezegd echter moeilijk meetbaar. Toch kan en moet het werk van de geestelijk verzorger kwalitatief en kwantitatief zichtbaar gemaakt worden. De dienst geestelijke verzorging van de Humanistische Stichting voor Huisvesting van Bejaarden heeft een onderzoek naar kengetallen gedaan. Kwantitatief werd zo duidelijk op welke wijze de geestelijk verzorgers in verzorgingshuizen hun tijd besteedden. Kwalitatief werd duidelijk welke inhoudelijke werkzaamheden de geestelijk verzorgers verrichtten. Op deze

wijze is, vanuit het perspectief van de geestelijk verzorger, te verwoorden en te verantwoorden wat het werk inhoudt.
Om ook het effect van de geestelijke verzorging vanuit het perspectief van de cliënt en dat van de instelling te meten, dient wellicht eerst een onderzoeksmethode ontwikkeld te worden. Zolang dit niet het geval is zal de materiële zorg (waaronder ik medische zorg reken) een onevenredig grote rol op blijven eisen.

Slot

Door derden (directies, de overheid en verzekeringsmaatschappijen) zal in de toekomst een oordeel worden gegeven over de mate waarin geestelijke verzorging 'verantwoorde zorg' levert. Daarbij zal niet gekeken worden naar de kwaliteit van de geestelijke zorg per denominatie. De beroepsgroep zal in z'n geheel worden beoordeeld. Nu is dat immers ook al het geval: de leiding van een instelling heeft een beeld van de kwaliteit van het werk van de Dienst Geestelijke Verzorging. Als een teamlid slechte zorg levert, worden ook de andere teamleden daarop aangesproken.
De beroepsgroep dient dan ook samen te werken en intern orde op zaken te stellen. Zolang de beroepsgroep zelf geen eenduidig (of in elk geval eenduidiger) beeld van haar beroep heeft en geeft, kan dit moeilijk van derden wel verwacht worden. En zolang taakopvatting en -invulling, beroepsvisie en kwaliteit van de geleverde diensten per denominatie en individuele geestelijk verzorger blijven verschillen, zullen anderen er niet van overtuigd kunnen worden, dat geestelijke verzorging 'verantwoorde zorg' biedt die een noodzakelijk onderdeel van het totale zorgpakket behoort te zijn.

1 Dit artikel is een bewerking van een paper geschreven in het kader van de postacademische opleiding 'Ethiek in de Zorg', aan de Katholieke Universiteit Nijmegen.

Voorbeeldig professioneel geestelijk werk

Frits de Hesse

Frits de Hesse is ruim tien jaar werkzaam als humanistisch raadsman en coördinator van een team geestelijk verzorgers in een ziekenhuis in een vrij kerkse en traditionele regio. Ook dit ziekenhuis is in een dynamische ontwikkeling geraakt en het traditionele beeld dat men er heeft van geestelijke verzorging is noodgedwongen aan verandering toe. Hier ligt volgens hem een belangrijke taak voor de professionals zelf, omdat hun eigen activiteiten van grote invloed zijn op het beeld van hun professie.

Inleiding

Geestelijk verzorgers in zorginstellingen willen nog al eens verrast worden door de vraag wat nu eigenlijk de 'meerwaarde' is van hun werk. Op zich is het niet verwonderlijk dat deze vraag gesteld wordt. Ook de zorginstellingen worden door tal van ontwikkelingen steeds rationeler en zakelijker. De intramurele geestelijk verzorgers worden uitgedaagd om hun werk als een 'produkt' met een zekere 'meerwaarde' te beschrijven en hun positie ten opzichte van de 'behandeling' en de 'functionele en hiërarchische lijnen' te definiëren.

De klacht van geestelijk verzorgers dat dit allemaal bijzaken zijn die je van het echte werk afhouden, is niet terecht. Het is de professionals zelf wellicht duidelijk wat geestelijke verzorging is, maar deze professie is in de hedendaagse maatschappij voor velen geen vanzelfsprekendheid meer. Als het beeld dat men, binnen en buiten de organisatie, van geestelijke verzorging heeft een vaag en soms zelfs onjuist beeld blijft, zal het 'echte werk' in de toekomst alleen nog maar afnemen.

Integratie en vrijplaats

De vraag waar geestelijk verzorgers zich het meest mee geconfronteerd zien, is wat de waarde is van hun professie als geïntegreerd onderdeel van de zorg.
Met het geven van een antwoord op deze vraag is het gevaar van een zekere vaagheid meteen aanwezig. Geestelijke verzorging moet namelijk wel integreren in de zorg, maar kan daar nooit mee samenvallen. Een zorginstelling is primair gericht op de ziekte van de persoon en dankt zijn bestaansrecht aan de mogelijke 'behandeling' van de ziekte. De geestelijke verzorging is daarentegen primair gericht op de persoon zelf, inclusief de ziekte, en is niet geneigd tot enige vorm van behandeling.
Het holistische mensbeeld van de geestelijke verzorging is voor de zorginstelling – in zoverre als dat al haalbaar is in het behandeltraject – altijd van secundair belang. Voor geestelijke verzorging is de totaliteit van het bestaan juist van primair belang. Gechargeerd gezegd is het de zorg van de instelling om het defect uit het leven te bannen en is het de zorg van geestelijk verzorging om het defect in het bestaan op te nemen. De geestelijk verzorger dient dan ook aan de patiënt te verschijnen los van de achtergrond van het ziekenhuis of van de afdeling. Het moet duidelijk zijn voor de patiënt dat de geestelijk verzorger niet in het verlengde staat van enig behandelingsdoel, maar juist een vrijplaats biedt voor de patiënt om bij zichzelf te verkeren. Om voor de *instelling* betekenis te kunnen hebben zal de geestelijke verzorging geïntegreerd moeten zijn, maar tevens zal de vrijplaatsfunctie (voor de patiënt en voor het personeel) gewaarborgd moeten zijn. Dat vereist een heldere beeldvorming bij alle medewerkers binnen de instelling en deze zal aangereikt moeten worden door de geestelijk verzorgers zelf.

Beeldvorming

Dat de geestelijk verzorgers binnen de instelling een professionele discipline vormen, wordt over het algemeen wel ingezien, maar wat die professie nu precies behelst is lang niet altijd duidelijk.
In de katholieke kerk en in de parochies is er de afgelopen decennia veel veranderd en het beeld dat men van de katholieke geestelijk verzorger heeft, is zeer gevarieerd geworden. In minder mate gaat dit ook op voor de predikanten. Voor hen geldt vooral dat de verschillen tussen het werk in de eigen gemeente en het werk binnen een algemene instelling aanzienlijk zijn toegenomen. De humanistisch raadslieden zijn van oudsher gewend intramuraal te werken, maar bij hen doet zich weer het probleem voor dat veel mensen geen duidelijk beeld hebben van wat humanisme is en waar het voor staat.
Er is, kortom, een grote variatie in beelden en verwachtingen ten aanzien van de intramurale geestelijke verzorging, zowel binnen als buiten de instellingen. Voor de instellingsorganisatie komt daar nog eens een complicerende factor bij, omdat een Team Geestelijke Verzorging als een professionele eenheid beschouwd moet worden,

maar in feite een samenvoeging is van diverse professionals, die juist vanwege hun onderlinge verschillen in levensbeschouwing, traditie en werkvormen deel uitmaken van dat team!
Het is dan ook van het grootste belang dat de geestelijk verzorgers zelf een duidelijk beeld hebben van hun professionele overeenkomsten (en verschillen). Dan pas kunnen zij zich ook als een professionele eenheid binnen de instelling profileren.

Professionaliteit

Wat is echter die professionaliteit van de geestelijk verzorgers en wie definieert dat? Opleidingen duiden professionaliteit in termen van kennis en vaardigheden, de denominerende instanties duiden het in termen van bekwaam- en bevoegdheden en de zorginstellingen duiden het op hun beurt weer in termen van specifieke 'meerwaarde'.
De professionals zelf hebben natuurlijk ook een beeld van wat onder hun professionaliteit begrepen moet worden. Door de praktijk van het werk hebben zij een beeld van dat waarop zij aangesproken kunnen worden, wat er van hen verwacht mag worden en wat zij moeten kunnen. Zeker als zij gewend zijn territoriaal te werken hebben zij door het contact met patiënten van andere levensbeschouwelijke achtergronden een ruimere visie op hun werk ontwikkeld dan zij in eerste instantie door hun scholing hebben meegekregen. Daar komt voor de confessionele geestelijk verzorgers nog bij dat zij een totaal andere rol vervullen dan zij gewoon waren in parochie of gemeente. Binnen de zorginstelling spelen zij in de kerkdiensten en in de persoonlijke contacten veelal een specifieke rol naast het thuispastoraat.
Kortom, de dagelijkse omgang met de collega's en de dagelijkse praktijk zullen dus van grote invloed zijn op het beeld dat de intramuraal geestelijk verzorgers ontwikkelen van hun eigen professionaliteit en die van hun collega's.

Het is voor het Team Geestelijke Verzorging van groot belang dat zij zich, ondanks de verschillen in levensbeschouwelijke identiteit, ondanks de verschillen in tradities en werkvormen, ondanks de veelheid aan beelden die leven ten aanzien geestelijke verzorging en ondanks de spanning tussen vrijplaats en integratie, weet te profileren als een professionele eenheid die een plaats kan opeisen binnen de zorginstelling. Zelfs als men ervoor zou kiezen het aan de overheid, aan koepels of bestuurlijke organen over te laten om hierover duidelijkheid te scheppen, en 'als vanzelfsprekend' blijft doorwerken, beïnvloedt men toch de beeldvorming. Want juist door het ontplooien van die vanzelfsprekende activiteiten brengt men een beeld naar voren van de professie.
In het navolgende wordt een poging ondernomen een relatie te leggen tussen de activiteiten en de professionele eenheid van een team geestelijke verzorging.

Activiteiten en Beeldvorming

We mogen er vanuit gaan dat de geestelijk verzorger een beeld heeft van de eigen levensbeschouwelijke identiteit in zijn werk. In figuur 1 wordt dit voor de humanistisch raadsman of -vrouw aangegeven met de kern (H). Het kan voor de predikant worden aangegeven met (P) en voor de katholieke pastor met (K). Figuur 1 geeft tevens aan wat als de levensbeschouwelijke identiteit van de eigen professie als geestelijk verzorger wordt beschouwd. De geestelijk verzorger ontplooit allerlei activiteiten in de instelling, waar hij het centrum van vormt en waarvan hij vindt dat het tot zijn professionele activiteiten gerekend moet worden. Deze activiteiten worden aangegeven met een cirkel:

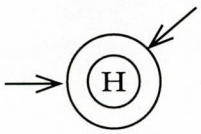

figuur 1

Vanuit de organisatie worden deze activiteiten waargenomen (aangegeven met de pijlen) als zijnde professionele activiteiten en horende bij een bepaalde professional. Een bepaalde activiteit (bijvoorbeeld een gesprek met een patiënt of een familielid) wordt gezien als een professionele activiteit en valt dus binnen de cirkel. De organisatie ziet de identiteit van de geestelijk verzorger dus als omringd door professionele activiteiten.
Wanneer deze geestelijk verzorger met een collega samenwerkt, voor wie hetzelfde beeld geldt, dan doet zich de vraag voor hoe men elkaars professionaliteit waarneemt. Valt het beeld dat men heeft van de professionele activiteiten van de ander binnen of buiten het beeld dat men heeft van de eigen professionele activiteiten? Met andere woorden: valt de kern van de ene cirkel binnen of buiten de kern van de andere cirkel? Als de kernen er wederzijds buiten vallen deelt men op z'n hoogst enkele activiteiten (overlap van cirkels), maar beschouwt men de ander niet als iemand met dezelfde professie. Pas als de ander binnen de eigen opvattingen van professionele activiteiten valt, is er sprake van een collega met dezelfde professie, en ontstaat het volgende beeld:

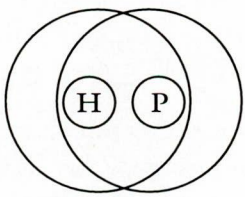

figuur 2

De kernen H en P vallen niet samen en dat mag ook niet verwacht worden, want de identiteiten verschillen. De professionele activiteiten vallen ook niet helemaal samen: er is wel een zekere overlap, waarin men de zelfde activiteiten ontplooit, maar er is ook een verschil. De predikant bidt en leest uit de bijbel en de humanist doet dat niet. Omgekeerd kan de humanist bijvoorbeeld vragen stellen waar de predikant antwoorden geeft.
Het is overigens goed dit van elkaar te weten omdat men elkaar toch als collega begrijpt en niet als concurrent. Het respect voor de ander en diens waarden begint bij een duidelijk beeld van de opvattingen van die ander.

Gedeeld gebied

Wanneer het team geestelijk verzorgers een goed driemanschap is van een humanistisch, een protestant en een katholiek geestelijk verzorger, ontstaat het volgende beeld:

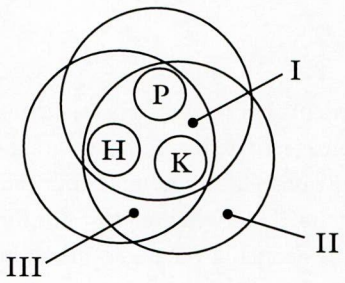

figuur 3

Het mag duidelijk zijn wat de driedelige, centrale overlap is (I): hier deelt men elkaars opvattingen over de professionele activiteiten. In dit gebied vallen ook de kernen, waaruit blijkt dat men elkaar, ondanks de verschillen, als collega-professional waarneemt. Dit centrale gebied waar de opvattingen over de professionele activiteiten elkaar overlappen, kan nu met recht door het team aan de organisatie gepresenteerd worden als dat waar het team als geheel voor staat. Wanneer het team zich als een professionele eenheid binnen de organisatie wil profileren doet het er goed aan juist dit gebied te benadrukken.

Het eigen gebied

Tevens kan men in figuur 3 zien dat er voor elke geestelijk verzorger nog een rand van professionele activiteiten is die niet samenvalt met die van één van de anderen (II). Hier wordt het verschil in identiteit van de diverse teamleden duidelijk: voor een sacrament bijvoorbeeld moet je bij de R.-k. pastor zijn en niet bij één van de anderen.

De grootte van deze 'eigen gebieden' kan echter een punt van zorg worden. Wanneer veel activiteiten binnen deze gebieden plaatsvinden (en ze dus relatief groot zijn ten opzichte van het gedeelde gebied), gaat dat ten koste van het beeld van de professionele eenheid van het team. De organisatie gaat er dan toe neigen om steeds een enkeling als professional aan te spreken en niet het team als geheel. Dit kan leiden tot versplintering en een uit elkaar gespeeld worden van het team.
De enigen die hier uiteindelijk verantwoordelijk voor zijn, zijn de leden van het team zelf. Als zij hun professionele verschillen meer benadrukken dan hun professionele overeenkomsten, roepen zij dit over zichzelf af. Als bijvoorbeeld de humanist zichzelf steeds als het enige aanspreekpunt in huis voor de ethiek presenteert, of als de anderen dat steeds maar aan de humanist overlaten, dan pakt dat op den duur voor de professionaliteit van het team negatief uit, want medische ethiek is voor de intramuraal geestelijk verzorger binnen een zorginstelling nu eenmaal een centrale professionele activiteit. Dat betekent in termen van figuur 3 dat deze activiteit uit de buitenste rand gehaald moet worden en ondergebracht moet worden in het centrale gebied.
Zo zijn er veel en vaak onschuldig lijkende activiteiten waarop men persoonlijk wordt aangesproken door de organisatie. Hoewel het prettig kan zijn persoonlijk aangesproken te worden, moet men zich er van bewust blijven dat dit ten koste kan gaan van een juiste beeldvorming van de professionaliteit van de geestelijke verzorging.

De opdrachtgebieden

Als we verder kijken naar figuur 3 zien we nog drie gebieden, die gekenmerkt worden door een overlap van altijd maar twee van de drie teamleden (III). Zo is er het gebied dat gedeeld wordt door de predikant en de katholiek pastor, maar niet door de humanist. De inhoud van dit gebied laat zich door de humanist maar moeilijk beschrijven: het valt buiten zijn professionele activiteiten en daarmee ook buiten zijn opvattingen over de eigen professionele activiteiten. Een onderdeel van dit gebied zou bijvoorbeeld het gebed of de gebedsoefening kunnen zijn.
Maar daarmee is nog niet alles gezegd. Wat is precies het samen bidden met een patiënt? Is dat het toedekken of het oefenen van mythisch bewustzijn of is dat het durven verwoorden van de eigen onmacht en het tonen van de menselijke begrensdheid? Zit er een verschil in hoe een protestant en hoe een katholiek gewoon zijn te bidden? Wat zijn de opvattingen van de collega's over het bidden eigenlijk?
Kortom, door elkaar vragen te stellen over deze professionele activiteit en naar de professionele betekenis ervan te zoeken, kan inzicht ontstaan. Daarmee wordt het gebied dat door de twee anderen gedeeld wordt, een 'opdrachtgebied' voor de derde professional. Zo is het voor diverse humanistisch raadslieden duidelijk geworden wat bijvoorbeeld de waarde kan zijn van bepaalde rituelen en bepaalde verwoordingen en wordt er naar mogelijkheden gezocht om dit in een eigen vorm te gieten.

Het is duidelijk dat er voor alle teamleden dergelijke 'opdrachtgebieden' bestaan. Het zingevingswerk van humanisten en hun werkvormen kan bijvoorbeeld voor één van de andere collega's wellicht een professionele verrijking betekenen. Het is natuurlijk aan elk teamlid om zelf te ontdekken wat de elementen zijn binnen de verschillende 'opdrachtgebieden'.

Tenslotte

De slechtste situatie waarin een Team Geestelijke Verzorging kan verkeren is elkaar slechts te gedogen. Op den duur zal dit tot spanningen en verdeeldheid leiden. De geestelijke verzorging loopt dan het gevaar snel in de marge van de zorginstelling te geraken. Een juiste beeldvorming van geestelijke verzorging kan een goed instrument zijn dit tij te doen keren. Dit is binnen de instelling en op de werkvloer de verantwoordelijkheid van de teamleden zelf.
Ik heb aannemelijk proberen te maken dat het voor een juiste beeldvorming noodzakelijk is om eerst de eigen professie en die van de teamleden als één en dezelfde professie te begrijpen. Dan pas wordt het mogelijk voor het team zich als een professionele eenheid binnen de organisatie te profileren. Dan wordt het ook duidelijk welke positie de geestelijke verzorging binnen de organisatie moet innemen opdat zowel vrijplaats als integratie tot hun recht kunnen komen. Het geworteld blijven in de eigen identiteit en toch steeds weer opkomen voor elkaars professionele activiteiten, is een professionele houding voor de geestelijk verzorgers. Het intramuraal geestelijk werk is dan wel een heel aparte discipline binnen de zorginstelling, maar het bestaat nu eenmaal op het snijpunt van verschillende tradities en dat mag gezien worden ook!

Humanisticus: geen pastor, maar ethicus

Ethiek als referentiepunt voor geestelijk werk

Jan van Eupen

Jan van Eupen werkte na zijn theologiestudie 10 jaar lang als R.-k. pastor in Amsterdam; na de Kadercursus Opbouwwerk ruim 10 jaar in het welzijnswerk en vervolgens bijna 10 jaar in de volwasseneneducatie en natuur- en milieueducatie. Na de VUT ging hij weer studeren; eerst wijsbegeerte en sinds 1993 humanistiek. Daarnaast volgt hij de postdoctorale opleiding 'Ethiek in de Zorgsector' in Nijmegen. Hij is lid van de redactie van Praktische Humanistiek en secretaris van de Stichting voor Studentenraadswerk.

Het humanistisch geestelijk werk, in Nederland ontstaan in de eerste tien jaar na de Tweede Wereldoorlog – ten tijde van de wederopbouw van de vooroorlogse maatschappij, werd in sterke mate gemodelleerd naar het voorbeeld van het pastoraat. De inzet van de 'kleine strijd' van het Humanistisch Verbond was het verkrijgen van erkenning als 'zendend genootschap' en van gelijke rechten vergeleken met het confessionele geestelijk werk.

Humanistisch geestelijk werk is echter geen pastoraat. Pastores zijn ambtsdragers, die – gemachtigd door en onder de inhoudelijke verantwoordelijkheid van een kerkgenootschap – een gezagvolle functie vervullen, waartoe zij gewijd of beroepen zijn. In de praktijk kunnen zij zich nog zo oecumenisch, open, vrijblijvend en laagdrempelig presenteren, hun primaire opdracht blijft: pastoraal werk, dat wil zeggen geloofsverkondiging en dienstverlening aan leden van het eigen kerkgenootschap, herderlijke zorg voor de schapen van de eigen kudde.
Voor zo'n ambtsuitoefening worden humanistici niet opgeleid, noch aangesteld. Zo'n ambtsopvatting is ook eigenlijk geen geschikt referentiepunt voor humanistisch raadswerk. Maar ondertussen betekende de verzuilde insteek van het humanistisch

geestelijk werk wel dat voor de beeldvorming de confessionele geestelijke verzorging model stond.
Humanisten zullen regelmatig betogen, dat het bij Humanisme om een ander type levensovertuiging gaat dan bij de traditionele godsdiensten, en de groeiende invloed van fundamentalistische stromingen in diverse godsdiensten maakt het alleen maar urgenter om niet in dat vaarwater terecht te komen. Humanistische raadslieden zullen er weinig behoefte aan hebben om zich te profileren als 'heilsoldaten zonder heilsleer'. Je krijgt geen duidelijk gezicht door alleen te zeggen wat je niet bent. Bij het benoemen van wat ze wel zijn en het kernachtig formuleren wat ze doen als professional wreekt zich het ontbreken van een duidelijk beroepsprofiel.

In dit artikel wordt een poging gedaan om een beroepshouding te schetsen, waarbij nadrukkelijk rekening wordt gehouden met de wens – volgens sommigen de noodzaak – om te komen tot een verbreding van de beroepsnoemer, een uitbreiding van de te benaderen doelgroepen en een profilering als professie.
Ik vertrek niet bij het pastoraat, maar bij de ethiek en kies dus een filosofische invalshoek. Vanouds is de ethiek een filosofische discipline. En in de humanistische traditie was zonder twijfel de filosofie een vruchtbaarder inspiratiebron dan de 'zielzorg'.

Ethiek in meervoud

In de oude griekse wijsbegeerte was het gebruikelijk de filosofie in drie centrale componenten onder te verdelen: logica, physica en ethica.
In de Europese christelijk traditie is de ethica, juist als onderdeel van de filosofie, eeuwenlang in dienst en onder curatele van de theologie terechtgekomen. Mede door toedoen van de Renaissance-humanisten is er enige ruimte ontstaan voor een autonome, wijsgerige ethiek, maar de heersende moraalopvattingen zijn zeker nog in sterke mate schatplichtig aan moraaltheologische vooroordelen. Verkrampte pogingen van conservatieve theologen en christelijk politici om 'trouw aan het traditionele erfgoed' te blijven hebben tot gevolg dat men al te vaak in versleten, agrarische, voor-kritische en fysicistische of louter biologische kaders blijft denken.
Wellicht ook om deze reden was het tot voor kort in humanistisch gezelschap ongebruikelijk om te wijzen op raakvlakken tussen humanisme en ethiek. Maar ethiek is in de eerste plaats een algemeen-menselijke zaak en kan dus niet door theologen of religies geannexeerd worden. Menswaardigheid of humaniteit is de basis voor ethiek en daaruit afgeleide handelingsnormen. Reden te over voor humanisten om er mee doende te zijn.

De beoefenaren van een algemeen menselijke ethiek hebben zelf ook niet altijd bijgedragen tot een opwaardering van het ethische discours. De neiging om zich vooral bezig te houden met meta-ethische vragen maakte het niet direct aannemelijk

dat de ethiek een relevante wetenschap was voor mensen die vooral geïnteresseerd waren en zijn in de toepasbaarheid van waarden en normen in de praktijk van het menselijk handelen.
Ook zijn er beoefenaren van de ethiek, die hun 'vak' nogal mechanistisch invullen, als een soort 'ethische ingenieurs', die morele problemen vooral aanpakken door toepassing van algemene theorieën en principes, daartoe 'stappenplannen' ontwikkelen en soms blijven steken in symptoom-behandeling of volstaan met aangeven van procedurele 'oplossingen'.
Naast deze meer 'analytische benadering' bestaat er echter ook een meer 'hermeneutische' benadering van de ethiek, waarbij het niet alleen gaat om het hanteerbaar maken van een concrete problematische handelingssituatie, maar waarin ook de context van de te beoordelen handeling nadrukkelijk meespeelt: wat is de betekenis van de situatie die zich voordoet? Hoe ervaren de betrokkenen het probleem? Welke emoties en houdingen zijn in het geding? Hoe kunnen de betrokkenen, door het expliciet maken van hun morele ervaring, gevoeliger worden voor ethische kenmerken van situaties? Het is vooral deze benaderingswijze van ethiek, die mij uitermate inspirerend lijkt te zijn voor humanistici, die adequaat willen omgaan met bestaansvragen en zinvragen.
Overal waar de kwaliteit van het menselijk bestaan direct aan de orde is, dus zeker ook in de zorgsector, lijkt het me van groot belang dat aan een ethische reflectie aandacht besteed wordt. Omdat het niet uitgesloten is dat bepaalde verzorgingsarrangementen een zinvol bestaan eerder belemmeren dan bevorderen en in het algemeen zorgvoorzieningen geen garantie zijn voor een zinvol bestaan, is er volop reden om het medisch-ethische debat te voeren. Van humanistici mag verwacht worden dat ze tot deelname aan dit ethische discours bereid zijn, èn dat ze door opleiding en scholing in staat gesteld worden om een waardevolle bijdrage te leveren aan het proces van 'ethische revalidatie'.

De moderne ethiek voorbij

De moderne wijsgerige ethiek richt zich sinds het einde van de achttiende eeuw vooral op de met rede begiftigde individuen, die aangespoord worden om zich volgens universele regels te gedragen. Bepaalde normen en principes worden zo beargumenteerd, dat ze voor iedereen gelden. De 'categorische imperatief' van Kant is een voorbeeld van een algemene wet, die slechts toegepast hoeft te worden in concrete omstandigheden om ethisch juist te handelen. Ethiek werd een toegepaste vorm van instrumentele rationaliteit. Door aan universele regels te gehoorzamen maken subjecten zich tot ethische subjecten.
Eén van de bezwaren tegen deze rationalistische ethiek is dat mensen ermee vooral beoordeeld worden op het zich aangepast gedragen, in overeenstemming met universele regels. Gesuggereerd wordt dat ethisch handelen vooral bestaat uit het consequent toepassen van algemene wetten op concrete situaties. Ethiek kan dan de

structuur krijgen van de hiërarchische bevelshuishouding, die in een gegeven maatschappij dominant is. Het juridische systeem legt de nadruk op *duty* en *obligation.* Zo ontstaat een sterk rationele ethiek, met een neiging tot aanpassing en manipulatie. Uniforme uitvoering en toepassing van algemene normen en waarden kunnen tot gevolg hebben, dat de complexe, concrete realiteit gereduceerd wordt tot 'bruikbaar materiaal', dat past in de sjablonen.

Michel Foucault heeft er terecht op gewezen dat de veronderstelde universaliteit van de normatieve beginselen vaak tot uitsluiting en onderdrukking leidt.[1] Wie niet in het universele schema past wordt via disciplineringstechnieken 'pasklaar' gemaakt. De reductie van de werkelijkheid vindt niet alleen plaats in het denken, maar ook in het praktisch handelen. Door middel van conditionering en normalisering wordt afwijkend gedrag afgestraft, ontmoedigd en zo mogelijk uitgebannen.
Door postmoderne auteurs wordt het geweld bekritiseerd dat inherent verbonden lijkt te zijn met de constructie van onweerspreekbare, universeel geldende normenstelsels. Men stelt het rationeel-wetenschappelijke discours aansprakelijk voor deze vorm van ethische machtsuitoefening en gaat daarom op zoek naar een afzonderlijk ethisch discours, waarin de vraag naar zinvol handelen niet als een cognitief probleem benaderd wordt, maar als een kwestie van ethische gevoeligheid. En die wordt niet groter door over morele principes te argumenteren.

Er bestaat geen postmoderne ethiek die toegevoegd kan worden aan de bestaande veelheid van ethische theorieën en benaderingswijzen en als 'laatste woord' kan dienen bij het moreel verankeren van zorgsystemen en zorgarrangementen. En als de rationele fundering van de moderne ethieken inderdaad niet bestand blijkt te zijn tegen de aanvallen van het postmoderne denken, dan is daarmee een nieuwe situatie ontstaan. De grondslag voor toegepaste, normatieve ethiek is dan ondergraven.
Toch staan de deelnemers aan het ethische discours niet helemaal met lege handen (of met de mond vol tanden). Ze brengen in de dialoog in elk geval zichzelf mee, inclusief hun eigen context, inclusief hun eigen 'ethos', hun morele gevoeligheid, hun ethisch onderscheidingsvermogen. En ook de gesprekspartners zijn 'in ethicis' geen onbeschreven blad, maar eveneens voorzien van een ethisch besef, dat uitgesproken kan worden, waarbij ipso facto ook hun interpretatiekader ter sprake komt.

'Contextuele ethieken' van onderop

Ethische theorieën kunnen opnieuw ontstaan, maar nu 'van onderop', vanuit het tijdgebondene en het lokale, vanuit een reflexieve omgang met individuele bestaansethieken. Zo kunnen 'contextuele ethieken' opbloeien ter vervanging van de toegepaste ethieken die zijn gaan dobberen, omdat de verankering in universele zedenwetten of categorische imperatieven ondeugdelijk is gebleken.

De normatieve inzet van het postmoderne denken kan aldus creatief benut worden en zodanig gearticuleerd worden, dat in dialoog nieuwe herkenningsmelodieën ontstaan, nieuwe oriëntatiepunten, nieuwe richtingwijzers.
Je kunt je afvragen of de ethiek in deze zin wel een discipline is die apart ontwikkeld moet worden. Is niet iedere beroepsbeoefenaar die met mensen werkt er op aanspreekbaar om te reflecteren op zijn/haar eigen handelen en om oog en oor te hebben voor de ervaringen en de gevoelens van degenen met (of aan) wie gewerkt wordt?
Ethiek als reflectie op moreel handelen is inderdaad geen apart vak, geen specialisme waarvoor 'deskundigen' ingehuurd moeten worden. Hermeneutische ethici gaan er inderdaad van uit dat wij allemaal in onze ervaringen morele betekenissen waarnemen, op z'n minst op een vage en impliciete manier. Die waarnemingen zijn juist de belangrijkste bronnen om de betekenis van concrete situaties te achterhalen.
Maar dat gebeurt door deze ervaringen te expliciteren, ze te confronteren met de ervaringen van anderen, uit andere culturen en tijden, en door na te gaan of vanzelfsprekende aannames wel zo vanzelfsprekend zijn. De kwaliteit van onze ervaringen en gevoeligheden wordt op de proef gesteld. De sensibiliteit voor morele kenmerken wordt aangescherpt en verder ontwikkeld, en voor die oefening in zelfreflectie kan een bekwame ethicus waarschijnlijk goede diensten bewijzen.

Het tijdstip waarop de ethicus 'te hulp' wordt geroepen zal ook een ander zijn. Niet pas als een ethisch probleem om een oplossing schreeuwt of als in een concreet geval een ethisch dilemma de behoefte doet voelen aan een 'buitenstaander' om de knoop door te hakken.
De hermeneutische ethiek werkt bij voorkeur preventief; dat wil zeggen dat ze probeert een bezinning te stimuleren over allerlei vragen, die bevordert dat we in 'acute' situaties sensibeler, en dus ethischer, zullen reageren. Als we geleerd hebben om onze eigen normatieve opvattingen beter te leren kennen, en als we getraind zijn in het meer oog en oor krijgen voor morele betekenissen, dan zijn we waarschijnlijk beter toegerust om ook in 'acute' gevallen adequaat te reageren.

In deze visie is een ethicus dus niet degene die de normen aanreikt en ook niet de hoeder van het 'geldende' normenstelsel. Een ethicus verschijnt niet op het toneel als de representant van degene, die ooit de eeuwig geldende normen heeft vastgesteld. De ethicus hoeft ook niet met egards behandeld te worden omdat hij of zij over een groter moreel inzicht zou beschikken.
Hij of zij mag bevraagd worden op zijn of haar kwaliteit om op het juiste moment de goede vragen te stellen. Als hij of zij erin slaagt om mensen te helpen reflecteren, zich van eigen invoelingsvermogen bewust te worden, eigen ervaringen te vertrouwen als vindplaatsen voor ethiek, dan verricht hij of zij nuttig werk, direct gericht op humanisering.

De taak van de ethicus

Als de ethische praxis niet langer bestaat in het toepassen van ethische theorieën en beginselen in concrete situaties, maar in het constitueren van contextuele ethieken, wat is dan de rol van een ethicus? Wie is dan de deskundige? Is iedereen zijn eigen ethicus? Haar eigen ethica?

Als concrete, autonome mensen, ingebed in humane gemeenschappen, als uitgangspunt worden genomen bij het ontdekken en articuleren van wat zinvol is en wat niet zinvol is, dan is er inderdaad weinig plaats voor zedenmeesters die komen vertellen wat mag en wat niet mag. Moralisten passen niet in het nieuwe ethische taalspel.

Nu hadden humanisten toch al altijd moeite met een ethiek van verplichtende principes die uit een abstracte hemel konden worden afgeleid (of uit een 'concrete' Dekaloog, die uit de hemel was aangereikt). En aparte zedenmeesters naast de heelmeesters kunnen voor de laatste beroepsgroep een alibi zijn om niet zelf de ethische dimensie in hun helende handelen mede aan bod te laten komen. Het lijkt geen bijdrage aan humanisering van zorg en bestaan om de aandacht voor 'ethos' exclusief toe te vertrouwen aan daarin gespecialiseerde deskundigen. Het risico van 'drainage' van andere beroepen is dan een reëel gevaar. Maar wat nog veel erger is: als de deskundige 'preekt' blijven alle andere bronnen van kennis, inzicht en aanvoelen onaangeboord. Zedenpredikers zijn nog erger dan zedenmeesters.

De taak van de ethicus in postmoderne zin is dan ook een andere: hij of zij neemt als uitgangspunt dat mensen zelf de grootste deskundigen zijn op het gebied van hun eigen gevoelens, en dat zijn of haar begeleidingsrol er primair uit bestaat om de ander(en) behulpzaam te zijn bij het onderkennen en articuleren van de persoonlijke waardenoriëntatie, het doen oplichten van het eigen 'ethos', het ontwikkelen van een ethisch onderscheidingsvermogen.

De ethicus kan dit doen door het helpen analyseren van situaties, het wegnemen van belemmeringen om eigen ervaringen en verlangens te benoemen, het méédenken, méézoeken, méereflecteren met de partners in het discours. Daarbij kan het dienstig zijn om diverse mogelijkheden te schetsen, om morele problemen in kaart te brengen, om argumenten en begrippen te analyseren, maar het ethisch besef ontstaat niet – noch bij de ander, noch bij de ethicus zelf – als conclusie van een logische redenering maar als vrucht van een 'narratieve ethiek', waarin de wereld niet geïnterpreteerd wordt vanuit de 'grote verhalen', maar waarin de eigen wereld geaccepteerd wordt met al zijn kleine verhalen.

Ethiek is geen speurtocht naar rationele principes, maar het ontwikkelen van fundamentele vormen van morele gevoeligheid, zoals rechtvaardigheid, medelijden, trouw, vriendschap. Het zijn die houdingen, die men traditioneel 'deugden' noemde. Deze houdingen worden geschaafd en gevormd in de vele, vaak juist niet rationele contacten. We doen ervaringen op en horen naar de ervaringen van anderen. Het zijn de kleine verhalen, waarover het postmodernisme spreekt. We dienen elkaar tot voorbeeld en afschrikking...

De ethicus schept voorwaarden aan de betrokkenen in het ethisch discours om 'aan het woord te kunnen komen over datgene waar het voor hen uiteindelijk om gaat', en hij of zij biedt creatief tegenspel binnen een communicatieve symmetrie, op grond van het eigen reflectie- en integratievermogen. De ethicus is meer dan proces- en procedurebewaker, hij of zij is partner in een dialoog, die een zinvol menselijk bestaan als inzet heeft.

Individualisering als *opportunity*

De spanning tussen het uitgangspunt dat de mens in staat geacht mag worden om zelf een levensplan te realiseren, om zelf orde op zaken te stellen, om zelf het bestaan ter hand te nemen, aan de ene kant en de veronderstelde behoefte aan deskundige, geestelijke begeleiding hierbij aan de andere kant, is geen dilemma dat opgelost kan worden door uit de twee mogelijkheden er één te kiezen. Het is een ambivalentie: beide opties zijn waardevol.
Geïndividualiseerde individuen weten hun keuzes niet langer beperkt door wat kerk, klasse of groep als goed of slecht voorschrijven. "Individualisering betekent dat de biografie van de mensen uit voorgegeven fixaties wordt vrijgemaakt en open, beslissingsafhankelijk, tot opgave van het handelen van elk individu wordt. ( ) De beslissingen betreffende opleiding, beroep, arbeids- en woonplaats, huwelijkspartner, kinderaantal, enz. – met al hun onder-onder-onder-beslissingen kunnen en moeten voortaan zelf genomen worden. ( ) In de geïndividualiseerde maatschappij moet iedereen, op straffe van permanente benadeling, leren zichzelf als centrum van handelen te zien, als planbureau van zijn eigen levensloop, zijn mogelijkheden en kunnen, zijn oriëntaties, partners, enz. ( ) Vereist is een actief handelingsmodel van het alledaagse, dat het ik tot centrum heeft," aldus Ulrich Beck in *Risikogesellschaft.*[2]
De noodzaak tot het maken van persoonlijke keuzes strekt zich ook uit tot het domein van waarden en normen. Het individuele planbureau zal ook uitgedaagd worden om behulpzaam te zijn bij het formuleren van morele oordelen en bij het articuleren van een persoonlijke bestaansethiek. Een externe begeleider of raadsman kan moeilijk concurreren met dit interne 'raadgevend bureau'. Hij of zij moet het ook niet willen. Voor geestelijk werk dat een bijdrage wil leveren aan geestelijke 'bewustwording', is het reflectievermogen van de 'cliënt' nooit concurrent, maar altijd conditie. En een 'geprivatiseerd' bewustzijn is een gunstige conditie. In dat opzicht is individualisering geen bedreiging, maar een kans, een gunstige gelegenheid voor humanisering.

Zingevingsvragen zijn particulier èn universeel

"Omdat de mens 'de wortel van de mens' is en omdat uitsluitend het maatschappelijk gevormde menselijke individu een bewust subject is, is de zin van iemands leven de zin die hij er zelf aan geeft. Niemand wordt met een kant en klare zin des levens

geboren; die zin berust op een persoonlijke keuze", zo schreef Kolakowski in 1958(!).[3] Een praktische humanistiek, die zich in het bijzonder richt op "de alledaagse en professionele omgang met vragen rond humanisering en zingeving" zal uiterst zorgvuldig om willen gaan met zingevingsvragen, die "bijna altijd verstrengeld (zijn) met de eigen biografie en met hoogst persoonlijke dilemma's en (on)mogelijkheden".[4]

Toch is het 'ieder voor zich en God voor ons allen' geen humanistisch ideaal, ook niet alleen de eerste drie woorden. Het benadrukken van de eigen verantwoordelijkheid van elk individu voor zijn of haar eigen levensplan kan het beeld oproepen van een *laisser-faire*-samenleving waarin alles 'moet kunnen'. Is een absoluut waardenrelativisme dan het postmoderne voorland? Opnieuw een situatie-ethiek vol willekeur? De uitweg uit deze impasse is niet eenvoudig. We kunnen het probleem ontkennen en stellen dat voor humanisten moreel pluralisme niet als een gebrek kan worden uitgelegd, niet als uiting van menselijk onvermogen om de éne ware moraal vast te stellen, of als een *second best* oplossing. Het is de 'natuurlijke' uiting van de menselijke vrijheid.

Bevredigend is deze 'oplossing' niet. We kunnen ook, met Callahan, het gemeenschapsperspectief laten prevaleren boven individuele voorkeuren, en met een verwijzing naar algemeen menselijke ervaring toch een drietal principes formuleren die "door alle redelijke en verantwoordelijke individuen kunnen (moeten?) worden aanvaard:

- het principe dat menselijk leven respect verdient;
- het principe dat het recht op zelfbeschikking respect verdient;
- het principe dat individuen moreel verantwoordelijk zijn voor de keuzen die ze maken."[5]

Ook deze optie overtuigt niet. Hier worden toch weer rationele principes te hulp geroepen om de universaliteit te redden, maar dat zijn fenomenen uit een ander taalspel, niet uit het ethische maar uit het rationeel-wetenschappelijke discours.

Het beste antwoord op het verwijt van 'willekeur' aan het adres van postmoderne denkers lijkt te zijn dat het individuele 'ethos', de persoonlijke notie van het goede, wat in concrete situaties 'oplicht' en ons ethisch gevoelig maakt, dat dat niet eigenmachtig willekeurig bepalen is wat goed en verkeerd is. Nee, het is openstaan voor het ontwikkelen van een ethische gevoeligheid (*sensibilité*) als bron van zingeving, waardoor andere personen als unieke personen erkend kunnen worden. De universaliteit groeit uit de concreetheid van het particuliere.

Individuele bestaansethiek als bron van zingeving

De noodzaak om een eigen bestaansethiek te articuleren komt voort uit de coïncidentie dat de complexiteit en het klemmende karakter van vele persoonlijke en maatschappelijke vragen waarmee hedendaagse individuen van alle kanten geconfronteerd worden, ervaren worden in een tijd waarin kant en klare, levensbeschouwelijke of professioneel voorgebakken antwoorden op die vragen niet meer beschik-

baar zijn of althans niet meer als zinvolle antwoorden aanvaard kunnen worden.
Teruggeworpen op zichzelf ontdekt de postmoderne mens in zichzelf een waardevolle bron voor zinsgevoeligheid, een eigen centrum van zingeving, een ingebouwd waardenbewustzijn. Het blijkt voor degenen die hierop reflecteren een essentiële bron van zedelijkheid te zijn, een oorsprong met een daarachterliggende individuele geschiedenis, die eveneens aangeboord kan worden. 'Aanboren' klinkt eigenlijk nog te mechanisch, 'laten stromen' is beter. De wortels van het eigen bestaan worden niet blootgelegd, maar gestimuleerd om als wortels goed te functioneren, om te zorgen voor verworteling en vitalisering.
Deze door postmoderne denkers en postmodern geïnspireerde feministische denksters gewezen weg is vermoedelijk meer dan een mogelijkheid om tot eigentijds ethisch handelen te komen. Is het geen noodzaak? Een voorwaarde om je eigen subjectiviteit te beleven en te articuleren? Om je zelf te construeren moet je jezelf uitspreken, je authentieke zelf ter sprake brengen; gestalte geven aan je eigen stem is stem geven aan je eigen gestalte.

Betrokkenheid en distantie

In elke hulpverleningsrelatie is de spanning tussen betrokkenheid en distantie een reëel gegeven. Beide elementen zijn onmisbaar voor een goed verloop van het hulpverleningsproces, maar het juiste evenwicht zal steeds gevonden moeten worden. Betrokkenheid op de persoon van de cliënt en het vermogen van de hulpverlener om zich in de positie van de ander te verplaatsen, on zich te kunnen inleven in de situatie en de gevoelens van de ander, zijn nodig om een vertrouwensbasis mogelijk te maken. Tegelijkertijd is distantie nodig, om te voorkomen dat een gevoelsafhankelijkheid ontstaat, om elkaars privé-domein te respecteren en om de gezamenlijke betrokkenheid op het doel niet te hinderen.
De ethicus in de postmoderne optiek is ook een hulpverlener, maar wel één die terdege beseft dat zijn begeleidingsrol er primair uit bestaat dat hij de ander behulpzaam is bij het onderkennen en articuleren van de persoonlijke waardenoriëntaties, het doen oplichten van het eigen 'ethos', het ontwikkelen van een ethisch onderscheidingsvermogen.
Deelnemers aan het ethisch discours zijn principieel gelijkwaardig. Als reflecterende mensen kunnen ze elkaar behulpzaam zijn om te komen tot 'gedeeld begrip', tot een 'gedeelde leefwereld'. Gelijkwaardig betekent echter niet gelijk. Er is altijd sprake van (minstens) twee personen, elk met een eigen uniciteit, een eigen context, een eigen geschiedenis en een eigen individuele bestaansethiek. De ander als ander serieus nemen houdt ook in hem/haar de kans geven om zelf verantwoordelijkheid te nemen, om eigen identiteit te construeren.
Als sprekende subjecten zijn de gesprekspartners wezenlijk op elkaar betrokken en tegelijkertijd respecteren zij elkaars unieke waarde. Het eerbiedigen van de andersheid verdraagt zich niet met gelijkschakeling. De ware ander is de kritische ander.

Zoals Levinas zegt, is de reflecterende mens het enige wezen dat anderen en zichzelf vragen kan stellen.

Noten

1 Michel Foucault, 'On the genealogy of ethics. An overview of work in progress', in: Hubert L. Dreyfus & Paul Rabinow, *Michel Foucault – Beyond structuralism and hermeneutics*, Chicago, 1983.

2 Ulrich Beck, *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1986, p. 216-217.

3 Leszek Kolakowski, *De mens zonder alternatief*, Moussault, Amsterdam, 1968.

4 D.J. van Houten en H.P. Kunneman, 'De professionalisering van humanistisch geestelijk werk. Perspectieven en problemen', in: P.B. Cliteur en D.J. van Houten (red.), *Humanisme. Theorie en praktijk*, De Tijdstroom, Utrecht, 1993, p. 327. Vgl. ook H.P. Kunneman, 'Humanisme en post-modernisme', in: P.B. Cliteur en D.J. van Houten (red.), 1993.

5 H.A.M. Manschot en H. Zwart, 'Mijn leven en dat van anderen. Een beschouwing over humanisme en bio-ethiek', in: P.B. Cliteur en D.J. van Houten (red.), 1993, p. 389.

Geestelijke verzorging en de paarse coalitie

De Kwaliteitswet Zorginstellingen en de Wet Geestelijke Verzorging – Wetgevingskroniek 2

Marijke Prins en Monica van Angeren

Mw dr M.C.J. Prins is universitair docente Organisatie- en Beleidsvraagstukken m.b.t. verzorging en hulpverlening, aan de Universiteit voor Humanistiek. Mw M.E. van Angeren is hoofd van dienst humanistische geestelijke verzorging in verpleeghuizen, psychiatrische ziekenhuizen en instellingen voor mensen met een verstandelijke handicap, bij het Humanistisch Verbond.

Inleiding

In deze voortzetting van de wetgevingskroniek Kwaliteitswet Zorginstellingen en de Wet Geestelijke Verzorging geven wij een relaas van de meest recente politieke gebeurtenissen vanaf 5 december 1994 tot eind april 1995. Dit doen wij om de stand van zaken aan te geven rond het Wetsvoorstel Geestelijke Verzorging en het Wetsvoorstel Kwaliteitswet Zorginstellingen (en de reacties daarop: wie in het politieke machtsspel het Wetsvoorstel Geestelijke Verzorging steunt en wie niet) èn om in opgewekte tegenspraak munitie te leveren voor argumenten voor een goede Wet Geestelijke Verzorging.[1]

Na de wisseling van de wacht en het aantreden van het nieuwe, 'paarse' kabinet in de zomer 1994 was het ongewis wat er met het wetsvoorstel (op initiatief van Hirsch Ballin (CDA) ingediend tijdens het vorige kabinet) zou gebeuren. De behandeling werd stopgezet en voor nader beraad aangehouden. De hamvraag was of met name de nieuwe bewindsvrouw van VWS, Borst-Eilers, het wetsvoorstel zou zien zitten en het tot haar politieke verantwoordelijkheid zou gaan rekenen.

Nader overleg tussen de bewindslieden van Justitie en VWS en ambtenaren over het Wetsvoorstel Geestelijke Verzorging heeft geresulteerd in een groen licht in december 1994 voor verdere behandeling van het Wetsvoorstel Geestelijke Verzorging. Dit is een belangrijk feit omdat het onderwerp geestelijke verzorging – nu het met

kracht is opgepakt en serieus wordt ondersteund door de bewindslieden van Justitie en VWS – niet alleen de noodzakelijke aandacht, maar ook de terechte status heeft gekregen die het verdient.
Onlangs hebben ook de leden van de vaste commissies voor Justitie en VWS zich zeer positief uitgelaten over het Wetsvoorstel Geestelijke Verzorging. Het Wetsvoorstel Geestelijke Verzorging kan nu niet meer worden 'afgedaan' als een zaak van belangenbehartiging van louter het CDA. Het is het bewijs dat geestelijke verzorging een partijenoverstijgend onderwerp van zorg en betekenis is. De paarse coalitie hecht een belangrijke waarde aan het Wetsvoorstel Geestelijke Verzorging en onderkent hierin haar verantwoordelijkheid. Het onderwerp geestelijke verzorging heeft de politieke conjunctuur mee. En terecht!

In het politieke duw- en trekwerk van de afgelopen (bijna) 10 jaar heeft het onderwerp geestelijke verzorging al heel wat meegemaakt. Dan weer is getracht het onderwerp in de kiem te smoren, dan weer het te versterken. Van belang is te constateren dat het politiek gevoelige onderwerp geestelijke verzorging in de loop der jaren – mede onder invloed van het maatschappelijk veld – een belangrijke plaats is gaan innemen in het politieke besluitvormingsproces.
Zo heeft bijvoorbeeld gedurende deze 10 jaar vanuit het Humanistisch Verbond (HV) structureel overleg plaatsgevonden met verschillende Tweede Kamerfracties (VVD, PvdA, CDA, D66 en Groen Links) over de toegankelijkheid, beschikbaarheid en een pluriform aanbod van geestelijke verzorging. Het HV heeft in deze periode een pleidooi gehouden om bij wet te regelen dat geestelijke verzorging in de instellingen wordt gewaarborgd.
Het is ook van groot belang geweest dat binnen de departementen van Justitie, VWS (WVC), Binnenlandse Zaken en Defensie de respectievelijke bewindslieden (met name Hirsch Ballin), staatssecretarissen, en (hoge) ambtenaren een belangrijke rol hebben gespeeld en zich hebben ingespannen bij het toekennen van erkenning voor het onderwerp geestelijke verzorging en het verkrijgen van toegang op de politieke agenda. Ook op de departementen ligt het onderwerp gevoelig en is het niet 'zomaar' een onderwerp als elk ander. De politieke besluitnemers kunnen inmiddels niet meer om het onderwerp heen: er moet een beslissing over worden genomen.

Wanneer het Wetsvoorstel Geestelijke Verzorging wordt aangenomen, betekent dat voor geestelijk verzorgers in instellingen een belangrijke steun in de rug om instellingsdirecties te wijzen op hun verantwoordelijkheid voor deze vorm van zorgverlening. En dat is belangrijk, omdat geestelijke verzorging nog niet eerder zó onder druk heeft gestaan als in de laatste tijd.
Het belangrijkste argument voor een Wet Geestelijke Verzorging is: beter één wet dan géén wet! Geestelijke verzorging in instellingen mag niet afhankelijk worden van de gevoeligheid van individuele directieleden en geen gunst of sluitpost zijn. Het standpunt van de Universiteit voor Humanistiek (UvH) en het HV is dat het ontbre-

ken van een centrale regelgeving kan leiden tot een willekeurig beleid met betrekking tot toegankelijkheid en beschikbaarheid van geestelijke verzorging in instellingen.[2]
Dat betekent dat geestelijke verzorging een gepolitiseerd onderwerp moet zijn: de overheid heeft hierin zeker een taak, namelijk: effectuering van het grondrecht zoals dat is vastgelegd in artikel 6 van de Grondwet over de vrijheid van godsdienst of levensovertuiging. Op basis van dit artikel hebben personen die in instellingen verblijven recht op contact met een geestelijk verzorger van de godsdienst of levensovertuiging naar hun eigen keuze.
Maar een aparte Wet Geestelijke Verzorging mag geen excuus zijn om de immateriële dimensie van de zorg buiten de Kwaliteitswet te houden. Het kan niet zo zijn dat geestelijke verzorging wel beschikbaar is dankzij een Wet Geestelijke Verzorging maar geen deel uitmaakt van het concept van verantwoorde zorg. Geestelijke verzorging zou als immateriële zorg ook onderdeel van verantwoorde zorg behoren te zijn en dient daarom in de Kwaliteitswet te worden genoemd. Wanneer de rol van geestelijke verzorging als ambtshalve en professionele activiteit niet nadrukkelijk en expliciet wordt vastgelegd in de Kwaliteitswet dan is het noodzakelijk dat er naast de Kwaliteitswet zorginstellingen een Wet Geestelijke Verzorging bestaat. De drie hieronder genoemde elementen uit de Wet Geestelijke Verzorging moeten in de Kwaliteitswet worden opgenomen.

1. De belangrijkste eis is de *beschikbaarheidseis*: instellingen moeten zorg dragen voor een (minimaal) aanbod van pluriforme geestelijke verzorging. Met deze eis wordt bedoeld dat het aantal formatieplaatsen dient afgestemd te zijn op het aantal cliënten.
2. Geestelijke verzorging moet financieel worden opgenomen in de budgettering van instellingen (*budgetgarantie*): geestelijke verzorging hoort in het basispakket van de zorg en de positie van geestelijke verzorging moet financieel zeker worden gesteld.
3. Het aanbod van geestelijke verzorging moet beleidsmatig en organisatorisch in een te ontwikkelen kwaliteitssysteem expliciet worden aangegeven: geestelijke verzorging moet als *geïntegreerd onderdeel* van de zorg beschikbaar zijn.

Om het geheugen op te frissen vatten we eerst het voortraject van beide Wetsvoorstellen samen vanaf 1988 tot december 1994. Er zijn twee gescheiden behandelingstrajecten: één voor de Kwaliteitswet en één voor de Wet Geestelijke Verzorging.
We zijn er, gezien de gang van zaken, bepaald niet rouwig om dat er gescheiden behandelingstrajecten zijn. Integendeel zelfs. Het onderwerp geestelijke verzorging is door het indienen van het aparte Wetsvoorstel naast het Wetsvoorstel Kwaliteitswet Zorginstellingen juist nadrukkelijk in beeld gekomen. Nu door leden van de verschillende kamerfracties expliciet vragen zijn gesteld over de relatie tussen het Wetsvoorstel Geestelijke Verzorging en de Kwaliteitswet, moet – hoezeer de beide wetten

elkaar ook bijten – er over worden nagedacht en kan men er niet omheen. De zo gemakkelijk *vergeten* geestelijke dimensie in discussies over kwaliteit van zorg en kwaliteit van leven kan nu niet meer worden weggewerkt en gemarginaliseerd.

Voortraject 1988-1994

28-3-1988 Verschijning van het eindrapport 'Overheid, godsdienst en levensovertuiging' van de commissie van advies inzake de criteria voor steunverlening aan kerkgenootschappen en andere genootschappen op geestelijke grondslag, bekend als de commissie Hirsch Ballin (ingesteld bij ministerieel besluit van 17 februari 1986).

21-3-1991 De parlementaire behandeling van het eindrapport wordt vertraagd door de kabinetscrisis van 1989. Het kabinetsstandpunt (kabinet Lubbers 3) op het rapport wordt pas op 21 maart 1991 aan de Kamer toegezonden.

24-10-1991 Ongedateerde brief van de Vereniging voor Geestelijke Verzorgers in Zorginstellingen (VGVZ) aan de leden van de vaste kamercommissie voor Binnenlandse Zaken ten behoeve van de openbare hoorzitting op 24 oktober 1991 inzake het kabinetsstandpunt criteria steunverlening (kerk)genootschappen van 21 maart 1991.

11-3-1992 Ontwerp Kwaliteitswet Zorginstellingen. In de memorie van toelichting (p. 13) is een uitvoerige passage over geestelijke verzorging opgenomen. Daarin wordt het standpunt verwoord dat geestelijke verzorging als onderdeel van de kwaliteit van zorg moet worden gewaarborgd. Ook staat in deze passage dat instellingen – in gezamenlijke verantwoordelijkheid met de kerkgenootschappen – dit kwaliteitsaspect (geestelijke verzorging) dienen te waarborgen.

22-6-1992 De voortgang van het politieke debat over eindrapport van de commissie Hirsch Ballin getuigt van politieke verlegenheid met het onderwerp geestelijke verzorging. De vaste commissie voor Binnenlandse Zaken vergadert (pas vier jaar later) over het eindrapport van de commissie Hirsch Ballin. De UCV wordt bijgewoond door slechts 8 (CDA 1 (voorzitter) VVD 2, PvdA 1, D'66 1, SGP 1, GPV 1 en RPF 1) van de 23 leden.[3] Aanwezig zijn verder de bewindslieden Dales, minister van Binnenlandse Zaken; Hirsch Ballin, minister van Justitie; Van Voorst tot Voorst, staatssecretaris van Defensie; en Simons, staatssecretaris van WVC.

Het cruciale punt voor geestelijke verzorging is dat alle sprekers het belang ervan onderschrijven. De principiële scheiding van kerk en staat is voor geen van de aanwezigen een discussiepunt. Wel is men van mening dat de overheid voorwaarden dient te creëren om de uitoefening van artikel 6 van de grondwet (vrijheid van godsdienst en levens-

overtuiging) mogelijk te maken. Een belangrijk discussiepunt is de wettelijke verankering van geestelijke verzorging als onderdeel van de kwaliteit van de te bieden zorg. Maar van een diepgaande discussie is geen sprake.

De CDA-fractie doet de suggestie dat geestelijke verzorging in de Kwaliteitswet wordt opgenomen: "Bepalingen moeten worden opgenomen ten aanzien van het aanbod van geestelijke verzorging, de opneming van geestelijke verzorging in een budget en de waarborg van een pluriform aanbod dat institutioneel verankerd wordt. Ook kleine groepen met een eigen identiteit moeten daarbij aan hun trekken komen".

Het CDA en de PvdA refereren aan de mondelinge toezegging van Simons bij het debat over euthanasie op 1 april, namelijk "dat in de komende Kwaliteitswet Zorginstellingen de geestelijke verzorging haar plek zou krijgen". Simons trekt zijn eerdere mondelinge toezegging in. De paragraaf over geestelijke verzorging in de memorie van toelichting bij de Ontwerp Kwaliteitswet (van drie maanden eerder), die de Kwaliteitswet en de Wet Geestelijke Verzorging met elkaar in verband bracht, wordt ingetrokken. Hirsch Ballin en Simons melden dat er al een Wetsvoorstel Geestelijke Verzorging inzake de toegankelijkheid en de beschikbaarheid van de geestelijke verzorging op stapel staat. De opstelling van deze wettelijke regeling is inmiddels met grote voortvarendheid ter hand genomen.

10-12-1992 Handtekeningenactie van een honderdtal geestelijk verzorgers, pastores, predikanten, humanistische raadslieden en pastorale medewerkers werkzaam in verpleeghuizen. In een open brief aan staatssecretaris Simons (WVC) spreken zij hun bezorgdheid uit over de toekomst van geestelijke verzorging in de gezondheidszorg. Gepleit wordt voor een integrale opname van de geestelijke verzorging in het basispakket van de zorg en als consequentie daarvan de geestelijke verzorging als een structureel te waarborgen onderdeel van de zorg op te nemen in de budgettering van de instellingen. Met nadruk wordt tevens gesteld: " Een pluriforme dienst geestelijke verzorging is een antwoord op de dreiging van het wegvallen van aandacht voor levensbeschouwelijke aspecten van de situatie waarin de bewoner zich bevindt. Een situatie die mede is ontstaan door ontzuiling, door rationalisering en door economisering van de gezondheidszorg (...). Het is een misvatting te menen dat door voornoemde ontwikkelingen er geen behoefte zou bestaan aan ruimte voor zingevingsvragen en bestaansverheldering. Het is een met moeite verworven mensenrecht dat er respect bestaat voor de integriteit en de levensbeschouwing van ieder individu". De brief is mee voorbereid en opgesteld door een groep geestelijk verzorgers in de regio Utrecht, te weten T. Harder (protestant pastor), J.

Ypema-Verploegh Chassé (humanistisch geestelijk verzorgster) en J. Hettinga (Rooms-katholiek pastor).[4]

24-2-1993 Antwoord van staatssecretaris Simons (WVC) op de open brief d.d. 10-12-1993 over de toekomst van de geestelijke verzorging in verpleeghuizen. Simons is het er niet mee eens dat de overheid als overheid garanties dient te stellen dat geestelijke verzorging een kwaliteitscriterium is en derhalve een integraal onderdeel van de geboden zorg is. De verantwoordelijkheid voor geestelijke verzorging ligt bij de instelling en niet bij de overheid (noodzaak van deregulering en erkenning van instellingsautonomie).[5]

29-3-1993 Ontwerp van Wetsvoorstel Regels met betrekking tot de Geestelijke Verzorging in Instellingen in de Zorgsector en in Justitiële Inrichtingen. Artikel 2.1: Cliënten worden *in de gelegenheid gesteld* geestelijke verzorging van de godsdienst of levensovertuiging van hun keuze te ontvangen en persoonlijk contact met geestelijk verzorgers te onderhouden.

In het ontwerp van deze wet d.d. 19-8-1993 is deze formulering afgezwakt. Artikel 2.1: Cliënten *genieten de vrijheid* etc.

15-9-1993 Het Wetsvoorstel Regels met betrekking tot de Geestelijke Verzorging in Instellingen in de Zorgsector en in Justitiële Inrichtingen wordt op voordracht van de minister van Justitie, mede namens de minister en de staatssecretaris van WVC, voor advies gestuurd naar de Raad van State.

7-3-1994 In het Wetsvoorstel Kwaliteitswet Zorginstellingen is de passage over geestelijke verzorging verdwenen. Uitgangspunt van het Wetsvoorstel is dat zorgaanbieders zoveel mogelijk zelf verantwoordelijk zijn voor het bevorderen en bewaken van de kwaliteit van de zorgverlening. Afschaffing van de erkenningseisen is geboden, waarbij de rol van de overheid gericht wordt op algemene voorwaarden ten aanzien van doeltreffendheid, doelmatigheid en patiëntgerichtheid van de zorg. De modernisering van het kwaliteitsbeleid komt neer op een verschuiving van verantwoordelijkheid van overheid naar zorgverleners. In de wettelijke bepalingen en in de memorie van toelichting is niets meer over geestelijke verzorging te vinden. Wanneer het Wetsvoorstel Geestelijke Verzorging niet tot wet wordt verheven, dan ontbreekt een wettelijke basis voor de geestelijke verzorging.

11-4-1994 De Raad van State komt met een negatieve reactie inzake het Wetsvoorstel Geestelijke Verzorging. Een algemene overkoepelende regeling voor geestelijke verzorging is nodig noch wenselijk en het advies is het voorstel van wet niet te zenden aan de Tweede Kamer. De Raad suggereert dat er niets mis is met de toegankelijkheid en beschikbaarheid van geestelijke verzorging in zorginstellingen. Het Wetsvoorstel gaat de

Raad 'te ver'. Cliënten kunnen op grond van de voorgestelde wetstekst door de instelling gefinancierde geestelijke verzorging eisen die aansluit bij de eigen godsdienst of levensovertuiging. Bij de voortgaande bezuinigingen in de gezondheidszorg zou dit, aldus de Raad 'ten koste gaan van de andere (medische) voorzieningen'.

18-5-1994 Het inmiddels demissionaire kabinet komt ondanks het negatieve Advies van de Raad van State op de valreep met het Wetsvoorstel Geestelijke Verzorging.

Reacties van diverse betrokken instellingen

26-5-1994 In een brief aan de vaste commissie voor de Volksgezondheid en voor Welzijn en Cultuur reageert het Interkerkelijk Contact in Overheidszaken (CIO) op het wetsontwerp Kwaliteitswet zorginstellingen. Het standpunt van het CIO is dat Geestelijke Verzorging integraal deel uitmaakt van de zorg die door instellingen geleverd wordt. Maar zo stelt het CIO, deze opvatting is niet overal meer even vanzelfsprekend, vanwege de – ook in het rapport van de commissie Hirsch Ballin – gesignaleerde problemen (met name de budgetvrijheid en de financiële druk op instellingen). De kerken in CIO-verband verenigd, dringen echter niet aan op een wettelijke verankering van de geestelijke verzorging in de Kwaliteitswet, omdat er al een Kaderwet Geestelijke Verzorging op stapel staat.

13-7-1994 Reactie van de Nederlandse Zorgfederatie (in het bijzonder het College voor Ethische en Levensbeschouwelijke Aspecten van de Zorg, CELAZ) inzake het Wetsvoorstel Geestelijke Verzorging. De NZF is geen voorstander van een Wet Geestelijke Verzorging. Ook een verwijzing naar geestelijke verzorging in de Kwaliteitswet is niet nodig. Evenals de Raad van State suggereert de NZF dat er niets mis is met de toegankelijkheid en beschikbaarheid van geestelijke verzorging in zorginstellingen. De verantwoordelijkheid voor de invulling van het beleid inzake geestelijke verzorging dient te liggen bij instellingsdirecties en niet bij de overheid.

18-7-1994 De NZF (CELAZ) stuurt de reactie inzake het Wetsvoorstel Geestelijke Verzorging naar alle directies van instellingen aangesloten bij de NZF. Bij de brief is de passage toegevoegd dat de NZF geen voorstander is van de totstandkoming van de wet.

18-7-1994 Brief van het CIO aan de leden van de vaste commissies voor Justitie en VWS inzake het Wetsvoorstel Geestelijke Verzorging. Het CIO onderschrijft het Wetsvoorstel van harte, alsmede het feit dat het advies van de Raad van State inzake het wetsvoorstel niet wordt gevolgd. In eerste instantie pleitte het CIO in de brief d.d. 26 mei 1994 niet voor opname

van Geestelijke Verzorging in de Kwaliteitswet. In de brief d.d. 18 juli 1994 stelt het CIO echter dat een Wet Geestelijke Verzorging niet mag betekenen dat geestelijke verzorging onttrokken wordt aan de werking van de kwaliteitswetgeving. Immers, geestelijke verzorging is integraal onderdeel van de zorg.

25-7-1994 Gezamenlijke reactie van het HV en de UVH. Op het Wetsvoorstel Geestelijke Verzorging wordt met instemming gereageerd. Benadrukt wordt dat de wet regels dient te stellen aan professionele geïntegreerde geestelijke verzorging en dat het aanbod zo veel mogelijk dient aan te sluiten bij de godsdienst of levensovertuiging van de cliënt.
Daarnaast worden door de UVH en de verschillende betrokken werkvelden de specifieke aandachtspunten en aanbevelingen ten aanzien van het wetsvoorstel beargumenteerd. Tevens dringen zij erop aan om geestelijke verzorging alsnog in de Kwaliteitswet op te nemen.

26-7-1994 Brief van de VGVZ aan de NZF. De VGVZ constateert dat de inhoud van de brief van de NZF aan de directies van instellingen niet juist is, gezien het feit dat de VGVZ tal van meldingen binnen krijgt met betrekking tot vermindering van formatieplaatsen geestelijke verzorging.

26-7-1994 Brief van de directeur van het Revalidatie Centrum Amsterdam aan het bestuur van de NZF naar aanleiding van de negatieve NZF(CELAZ)-reactie inzake het Wetsvoorstel Geestelijke Verzorging. De directeur kan zich niet vinden in de reactie van het NZF: "Geestelijke verzorging in zorginstellingen is te noodzakelijk en te kwetsbaar, om het risico te lopen slachtoffer te worden van bezuinigingen. Als erkenningen gaan verdwijnen, en voor de revalidatiesector is dat reeds het geval, kunnen instellingen ternauwernood meer aangesproken worden op hun plicht tot geestelijke verzorging. Voor de goede orde: ik ben buitenkerkelijk..."

26-7-1994 Brief van de Vereniging van Nederlandse Bejaardenoorden (VNB) aan de leden van de vaste commissies voor Justitie en voor VWS inzake het Wetsvoorstel Geestelijke Verzorging. Het wetsvoorstel wordt van harte onderschreven. Omdat in het wetsvoorstel de ontwikkelingen binnen de verzorgingshuizen tot zorginstellingen te weinig worden onderkend, bepleit de VNB een zelfde functie van geestelijke verzorging in de bejaardenoorden als in verpleeghuizen.

6-9-1994 De besturen van de Katholieke Vereniging van Zorginstellingen (KVZ) en de Christelijke Vereniging van Zorginstellingen (CVZ) (bij wie 40% van de instellingen voor gezondheidszorg in Nederland zijn aangesloten) schrijven een bezorgde brief aan de leden van de vaste commissies voor Justitie en voor VWS. De CVZ en de KVZ constateren dat een aparte Wet Geestelijke Verzorging van groot belang is. Wel zien zij dat er een spanning kan ontstaan tussen de erkenning van de eigen instellings-

verantwoordelijkheid in het voorzien van een adequaat aanbod van geestelijke verzorging en een vrij gedetailleerde wetgeving. Maar de Wet Geestelijke Verzorging is nodig omdat geestelijke verzorging in toenemende mate onder druk komt te staan.

"Afgezien van 'normale' bezuinigingen, waaraan diensten geestelijke verzorging net als andere delen van de zorg om natuurlijke redenen zijn onderworpen, bereiken ons regelmatig berichten dat in de diensten geestelijke verzorging disproportioneel wordt gesneden en dat zij soms geheel dreigen te verdwijnen. Opmerkelijk is dat deze bezuinigingen worden doorgevoerd op een moment dat de waarde van geestelijke verzorging juist alom wordt erkend en beleden. Dit doet vrezen dat de bezuinigingen in de nabije en verdere toekomst, wanneer geestelijke verzorging mogelijk van de politieke agenda wordt afgevoerd, des te meer drastisch zullen zijn. De indruk bestaat dat een aantal instellingen de beslissing om al dan niet op het aanbod van geestelijke verzorging te gaan bezuinigingen, laat afhangen van de uitkomsten van de politieke discussie. Wij sluiten ons daarom aan bij de reactie van het CIO d.d. 25 juli 1994, die behelst dat deze wet in de toekomst een belangrijke waarborg zal zijn in de zorg om het behoud van een goede d.w.z. professionele en geïntegreerde geestelijke verzorging. Onverlet de eigen instellingsverantwoordelijkheid, biedt de wet de zorgaanbieders tevens een houvast in de onderhandelingen met overheid en zorgverzekeraars wanneer het klimaat rond de financiering van dergelijke, immateriële zorgvoorzieningen harder zou worden".

Samenvattend kan worden gesteld dat *alle* reacties uit het veld van de gezondheidszorg, met uitzondering van de NZF(CELAZ)-reactie, op het Wetsvoorstel Geestelijke Verzorging positief zijn te noemen.

De NZF is meer dan in het verleden gericht op de werkgeversrol. Vanuit dit gezichtspunt is, binnen het kader van de eigen verantwoordelijkheid van de instellingen om over de aard en de omvang van geestelijke verzorging te beslissen, op het Wetsvoorstel Geestelijke Verzorging gereageerd. Tegelijkertijd is door de NZF geestelijke verzorging altijd als een even wezenlijk als onmisbaar onderdeel van de totale dienstverlening benaderd. Sinds het opheffen van de Commissie Geestelijke Verzorging in maart 1994 is het aandachtsgebied geestelijke verzorging, als één van de vele agendapunten, ondergebracht bij het CELAZ.

In de eerste wetgevingskroniek is al onder de aandacht gebracht dat de NZF (Commissie Geestelijke Verzorging) in de afgelopen jaren weinig aandacht heeft geschonken aan ontwikkelingen rond de beide wetsvoorstellen over geestelijke verzorging en de Kwaliteitswet.[6] Juist in deze tijd waarin geestelijke verzorging door verschillende ontwikkelingen[7] onder druk is komen te staan verdient geestelijke verzorging ook in het belang van de werkgevers alle aandacht.[8]

Met het verdwijnen van de Commissie Geestelijke Verzorging als permanent platform voor overleg en meningsvorming ten aanzien van de bevordering van de geestelijke verzorging in instellingen voor gezondheidszorg, is een belangrijk adviserend orgaan binnen de NZF verloren gegaan.[9] Wij bepleiten dan ook dat alsnog een breed samengestelde (sub-)commissie geestelijke verzorging van het CELAZ op korte termijn wordt ingesteld.
Het verdwijnen van de Commissie Geestelijke Verzorging is een illustratie van het feit dat het onderwerp geestelijke verzorging geen hoge prioriteit (meer) heeft. Deze indruk wordt nog eens bevestigd doordat het CELAZ, het College voor Ethische en Levensbeschouwelijke Aspecten van de Zorg), op briefpapier zich presenteert als de Afdeling Ethiek. De term 'levensbeschouwelijk' is van het briefpapier 'afgevallen'.

Uit de impasse

Al met al duurt het behandelingstraject (nog afgezien van het hele voortraject vanaf 1988) van de Wet Geestelijke Verzorging erg lang. Het wetsvoorstel zat van 18 mei 1994 tot 5 december 1994 in een politiek vacuüm. Het werd opgehouden door de kabinetswisseling in de zomer en het was nog maar de vraag of de nieuwe bewindslieden van Justitie, minister Sorgdrager (D'66) en (met name) de minister van VWS, Borst-Eilers (D'66) deze wet zouden zien zitten. Bij het aantreden van het nieuwe, 'paarse' kabinet op 22 augustus werden beide wetsvoorstellen voor nader beraad aangehouden en het bleef nog ongewis wat er met het Wetsvoorstel Geestelijke Verzorging en de Kwaliteitswet ging gebeuren. De onzekerheid betrof vooral de Wet Geestelijke Verzorging. Hoe zou de paarse coalitie omgaan met de immateriële (en financiële) aspecten van de zorg?
Bij het aantreden van het kabinet laat minister-president Kok de voorzitters van de Eerste en Tweede Kamer weten haast te maken met de vele spoedeisende wetsvoorstellen. In de ministerraad wordt in de maand oktober herhaaldelijk aan de orde gesteld dat de nieuwe bewindslieden prioriteiten moeten stellen en haast moeten maken als zij willen dat hun voorstellen tijdig wet worden (*de Volkskrant* d.d. 26-10-1994). De filevorming die optreedt is te verklaren uit het feit dat een aantal commissies heeft stilgelegen tijdens de formatie en bovendien moet het nieuwe kabinet zich inwerken. Op verzoek van Kok moet op de departementen worden nagegaan welke wetten kunnen worden aangemerkt voor 'heroverweging'.
Door VWS wordt het Wetsvoorstel Geestelijke Verzorging aangemerkt en op de lijst gezet voor 'heroverweging'. Dit tot grote verbazing van Justitie. Immers, Justitie is de eerste ondertekenaar van het Wetsvoorstel en heeft het voortouw. Eén en ander heeft als gevolg dat er nader overleg wordt gevoerd tussen de bewindslieden en ambtenaren van Justitie en VWS die het onderwerp in hun portefeuille hebben. Justitie neemt opnieuw het voortouw om het wetsvoorstel verder in behandeling te krijgen.

In de zogenaamde agendabouwbenadering wordt gesteld dat een eis de politieke

agenda haalt wanneer de besluitnemers van oordeel zijn dat zij daarover een bindende beslissing moeten nemen. De overheid is de besluitnemer bij uitstek. De politieke agenda komt niet uitsluitend tot stand doordat van 'buitenaf' eisen worden aangedragen. De signalen kunnen ook afkomstig zijn uit de politieke en ambtelijke arena's van de overheidsorganisatie zelf.
In de brief d.d. 5 december 1994 delen de minister van Justitie en de minister van VWS het besluit mee dat de behandeling van het Wetsvoorstel Geestelijke Verzorging verdere voortgang kan vinden. Dit is een goed voorbeeld van het verschijnsel dat politici zelf een belangrijke initiërende rol kunnen vervullen in het politieke duw- en trekwerk. Kennelijk heeft geestelijke verzorging het politieke tij mee. Er bestaat bij 'paars' meer aandacht voor de geestelijke, immateriële dimensie van de zorg binnen de intra-murale gezondheidszorg en in justitiële inrichtingen dan aanvankelijk door een aantal mensen werd gedacht.

5-12-1994 De ministers van Justitie en VWS doen een brief uitgaan waarin zij besluiten tot doorzetten van het nader beraad over de Wet Geestelijke Verzorging.

15-12-1994 De minister en de staatssecretaris van VWS doen een brief uitgaan waarin zij besluiten tot doorzetten van het nader beraad over het Wetsvoorstel Kwaliteitswet Zorginstellingen.

10-1-1995 Met het oog op de beraadslaging van het Wetsvoorstel Geestelijke Verzorging d.d. 2 februari 1995 en de beraadslaging van het Wetsvoorstel Kwaliteitswet Zorginstellingen d.d. 9 februari 1995 schrijven het HV en de UVH een gezamenlijke reactie aan de beide ministers en aan de vaste commissies voor Justitie en voor VWS. In dit schrijven wordt onder andere naar voren gebracht dat: het ontbreken van een centrale wetgeving kan leiden tot een willekeurig beleid met betrekking tot de toegankelijkheid en beschikbaarheid van geestelijke verzorging; het betreurd wordt dat de wet geen enkele financiële garantie biedt; een concretisering van een minimaal aanbod ontbreekt evenals het standpunt dat de waarborgen dient vast te leggen met betrekking tot de pluriformiteit van de geestelijke verzorging. Opnieuw wordt er op aangedrongen geestelijke verzorging als professionele zorg expliciet op te nemen in de Kwaliteitswet.

19-1-1995 De WoonZorg Federatie (WZF) en de Landelijke Organisatie Bewonerscommissies Bejaardenhuizen (LOBB) reageren, in aansluiting op het eerdere commentaar van de VNB d.d. 26 juli 1994, op het Wetsvoorstel Geestelijke Verzorging. De VNB is de voorganger van de WZF. De aangesloten organisaties bij de WZF en het LOBB beschouwen geestelijke verzorging als een wezenlijk en geïntegreerd onderdeel van de totale zorg zoals die in verzorgingshuizen geboden wordt. De wet is dringend gewenst gezien het feit dat regelingen terzake praktisch ontbreken. De

visie van de NZF (brief d.d. 18-5-1994), die erop neerkomt dat er reeds voldoende waarborgen bestaan voor de geestelijke verzorging binnen zorginstellingen, kunnen de WZF en de LOBB beslist niet delen. De WZF en de LOBB dringen erop aan dat geestelijke verzorging niet onttrokken dient te worden aan de werking van de Kwaliteitswet.

17-2-1995 De vaste kamercommissies voor Justitie en voor VWS komen op 2 februari met een schriftelijke reactie op het Wetsvoorstel Geestelijke Verzorging (Verslag vastgesteld op 17-2-1995). Door de verschillende fracties – PvdA, CDA, D'66, Groen Links, RPF, SGP en GPV – met uitzondering van de VVD wordt met instemming gereageerd op het Wetsvoorstel Geestelijke Verzorging. De mening van de Raad van State dat een overkoepelende wet niet opportuun zou zijn, wordt niet gedeeld.
Door verschillende fractieleden wordt opgemerkt dat de noodzaak van geestelijke verzorging door geen enkele instantie die heeft gereageerd, ook de NZF niet, in twijfel is getrokken. Door de leden van de fracties wordt de opvatting gedeeld dat de overheid binnen de grenzen van het redelijke, zorg dient te dragen voor waarborgen ten aanzien van de toegankelijkheid en beschikbaarheid van de geestelijke verzorging, om inhoud te geven aan het grondrecht.
De PvdA-fractie stemt in met de motieven voor dit wetsvoorstel. Er is wel degelijk de noodzaak om te voorkomen dat de feitelijke beschikbaarheid van geestelijke verzorging onder invloed van budgetdruk in het gedrang zou komen. De PvdA suggereert om naast de Wet Geestelijke Verzorging toch bepalingen over geestelijke verzorging op te nemen in de Kwaliteitswet en wil duidelijkheid waarom dit niet is gebeurd. Ook de CDA-fractie stemt in met de inhoud van het wetsvoorstel. De nadruk wordt gelegd op de taak die de overheid heeft in het scheppen van voorwaarden om de uitoefening van het grondrecht van artikel 6 mogelijk te maken (vrijheid van godsdienst of levensovertuiging). Het grondrecht heeft ook een sociale component.
De VVD onderschrijft wel de grote betekenis van voorzieningen voor de geestelijke verzorging in intra-murale instellingen, maar is vooralsnog niet overtuigd van de noodzaak van een overkoepelende regeling. Zij vragen om verdere onderbouwing waarom een wet in formele zin een garantie biedt voor het voortbestaan van geestelijke verzorging in intramurale instellingen.
De leden van de D'66-fractie stemmen ook in met het wetsvoorstel. Gevraagd wordt om een minimaal aanbod van geestelijke verzorging te noemen waarover een instelling dient te beschikken.
De RPF wil dat in het wetsvoorstel criteria worden geformuleerd voor de hoogte van het bedrag dat voor geestelijke verzorging dient te worden gereserveerd. De RPF wil een concretisering van een minimaal

aanbod van geestelijke verzorging waarover een instelling dient te beschikken (bijvoorbeeld één formatieplaats op 150-250 cliënten).
Uit het verslag blijkt dat de fracties de reacties en adviezen van de VGVZ, CVZ, KVZ, het CIO, VNB, WZF en LOBB, het HV en de UVH wel degelijk serieus hebben genomen. Op basis van deze reacties en de erkenning van een aantal zorgelijke ontwikkelingen worden kanttekeningen geplaatst bij de opvatting van de NZF dat er reeds voldoende waarborgen zouden bestaan voor geestelijke verzorging.
De vragen waar de ministers van Justitie en van VWS nu antwoord op moeten geven, zijn in ieder geval:

1) het principe van deregulering en de wenselijkheid van de wet;
2) de noodzaak van verwijzing naar de kwaliteitswet;
3) de noodzaak om geestelijke verzorging functioneel te omschrijven in het basispakket van zorg.

3-3-1995 De vaste commissie voor VWS (dezelfde commissie die op 17 februari gereageerd heeft op het Wetsvoorstel Geestelijke Verzorging) komt op 9 februari met een schriftelijke reactie op het voorstel van de Kwaliteitswet Zorginstellingen (Verslag vastgesteld op 3-3-1995). Dat roept nieuwsgierigheid op over de vraag of zij consequent zijn en ook op deze plaats de relatie leggen tussen geestelijke verzorging en de Kwaliteitswet en of zij de noodzaak van verwijzing van geestelijke verzorging in de Kwaliteitswet aan de orde stellen. En dat gebeurt ook. Maar niet door de PvdA, D'66, VVD en GPV! Alleen het CDA, RPF en SGP leggen de relatie tussen geestelijke verzorging en de Kwaliteitswet.
De CDA-fractie stelt dat geestelijke verzorging als kwaliteitseis in het zorgpakket thuishoort en vraagt via een nota van wijziging geestelijke verzorging alsnog een plaats te geven in de tekst van de wet. Ook de RPF-fractie mist een passage in de memorie van toelichting over de geestelijke verzorging. Zij wil meer duidelijkheid over de vraag waarom deze passage eerder is verwijderd. En ook de SGP eist dat in de Kwaliteitswet aandacht wordt besteed aan de geestelijke verzorging als onderdeel van een kwalitatief verantwoorde zorg. In haar nota naar aanleiding van het Verslag zal de minister van VWS in ieder geval een antwoord op deze vragen moeten geven.

Op 18 mei 1994 is het Wetsvoorstel Geestelijke Verzorging ingediend. Op 17 februari 1995 (10 maanden later) hebben de leden van de vaste commissies voor Justitie en VWS schriftelijk gereageerd op het wetsvoorstel (Verslag d.d. 17-2-1995). Het Wetsvoorstel Kwaliteitswet Zorginstellingen is ingediend op 7 maart 1994. Op 3 maart 1995 (12 maanden later) is het Verslag van de beraadslaging over het wetsvoorstel gereed.
Nu zijn de beide ministers aan het woord. Zij moeten over alle opgeworpen vragen opnieuw hun standpunt bepalen en een antwoord formuleren (dat wil zeggen de

ambtenaren die deze onderwerpen in hun portefeuille hebben) en deze standpunten vastleggen in de nota naar aanleiding van het Verslag. Dat kan enige tijd duren omdat Justitie en vws het samen eens moeten worden over de opgeworpen vragen, die moeilijke elementen bevatten met betrekking tot het Wetsvoorstel Geestelijke Verzorging en de relatie die is gelegd met de Kwaliteitswet.
Na het verschijnen van de beide nota's naar aanleiding van het Verslag zullen de beide wetten – in gescheiden behandelingstrajecten – worden aangemeld in de Tweede Kamer en afhankelijk van andere agendapunten binnen 10 à 12 weken worden behandeld. Na goedkeuring van het ontwerp door beide Kamers verschijnt de publikatie van beide wetten in de Staatscourant. Het blijft spannend.

In een recente publikatie in *Rekenschap* lijkt het belang van een Wet Geestelijke Verzorging overigens onderschat te worden.[10] Nu het goed lijkt te gaan met de Wet Geestelijke Verzorging in het 'Haagse' en ingezien wordt dat de politiek anders omgaat met levensbeschouwelijke en zingevingsvraagstukken dan verwacht, wordt de betekenis van de Wet Geestelijke Verzorging hier afgezwakt en teruggebracht tot een "door het CDA geïnitieerd wetje" en bestempeld als een initiatief in het belang van één politieke richting. Het is echter aan de vasthoudendheid van het CDA te danken dat ook de andere partijen zich hebben uitgesproken over de noodzaak van een pluriform aanbod van geestelijke verzorging.

Tenslotte

Het is ons opgevallen dat de media (waaronder *Trouw*) tot dusver weinig tot geen aandacht hebben besteed aan het Wetsvoorstel Geestelijke Verzorging. Kennelijk is het onderwerp tot nu toe aan de aandacht ontsnapt of is het de redacties van verschillende bladen ontgaan dat de gang van zaken rond het Wetsvoorstel Geestelijke Verzorging illustratief is voor de manier waarop 'paars' omgaat met de levensbeschouwelijke aspecten van zorg en de geestelijke dimensie van het bestaan.
Opmerkelijk is ook dat de verschillende betrokkenen zelf de publieke sfeer niet hebben gezocht. Over het onderwerp geestelijke verzorging is het laatste woord nog niet gezegd. Door *alle* betrokken partijen bij geestelijke verzorging, *en niet in de laatste plaats door de beroepsgroep van geestelijk verzorgers zelf*, moet nog veel gezamenlijke actie, discussie en overleg plaatsvinden om geestelijke verzorging in de geest van het wetsvoorstel praktisch uitvoering te geven. Op deze plaats vragen we met nadruk aan geestelijk verzorgers die werkzaam zijn in Justitiële inrichtingen en in zorginstellingen, te reageren, aan de bel te trekken en de krachten te bundelen en zich te melden bij de VGVZ, het eigen genootschap en bij de UVH, over suggesties, ideeën en vragen met betrekking tot de positie van geestelijke verzorging in de instelling. Laat van u horen!

Noten

1 Zie voor het eerste deel van de wetgevingskroniek: M.C.J. Prins, 'De Kwaliteitswet Zorginstellingen en de Wet Geestelijke Verzorging', in: *Praktische Humanistiek* nr. 14, december 1994, p. 15-23. Een uitgebreide literatuurlijst m.b.t. de wetsvoorstellen etc. is in dit eerste deel opgenomen. Vgl. ook: M.C.J. Prins en D.J. van Houten, 'Kwaliteitswet en Wet Geestelijke Verzorging. Immateriële zorg als kwaliteitseis', in: *Medisch Contact*, jrg. 50, 27 januari 1995: 125-127.

2 Zie de brief aan de vaste kamercommissie van Justitie, d.d. 10-1-1995.

3 Wellicht zou het geringe aantal deelnemers en de voortvarendheid die het debat kenmerken het gevolg kunnen zijn van de EK-voetbalwedstrijd, van die avond tussen Nederland en Denemarken.

4 Brief gepubliceerd in: *Praktische Humanistiek*, nr. 7, maart 1993, p. 24-28.

5 Antwoord van staatssecretaris Simons gepubliceerd in: *Praktische Humanistiek*, nr. 8, juni 1993, p. 101-102.

6 Zie: M.C.J. Prins, 'De Kwaliteitswet Zorginstellingen en de Wet Geestelijke Verzorging', in: *Praktische Humanistiek* nr. 14, december 1994, p. 18-20.

7 Genoemd kunnen hier worden de stelselwijzingen, bezuinigingen, de opkomst van concurrerende beroepen op HBO-niveau en de opkomst van algemene geestelijke verzorging zonder ambtshalve binding, waarbij de kwaliteit in ambtshalve en professionele zin ondermijnd dreigt te worden.

8 Vgl.: *Nota Dienst Geestelijke Verzorging in organisatie en beleid*, Commissie Geestelijke Verzorging in Ziekenhuizen, NZR/NZI, Utrecht, 1987. p. 10-11.

9 Idem, p.4.

10 Zie H. Kunneman, 'Impliciet en expliciet humanisme. Notities over de toekomst van het Humanistisch Verbond', in: *Rekenschap*, Jrg. 42, nummer 2, juni 1995.

De tekst van beide Wetsvoorstellen en vervolgnummers is te bestellen bij de Sdu Uitgeverij in Den Haag, tel.: 070-3789880/ fax: 070-3475778. Het betreft het Wetsvoorstel De Kwaliteit van Zorginstellingen, TK 1993-1994, nr. 23633, nrs 1 t/m 3, en het Wetsvoorstel Regels met betrekking tot de Geestelijke Verzorging in Instellingen in de Zorgsector en in Justitiële inrichtingen, TK 1993-1994, nr. 23720, nrs 1 en 2.

Nieuwsbrief

Europese Humanistische Professionals (EHP)

De meeste mensen kennen deze vereniging nog onder de naam International Association for Humanist Educators, Counselors and Leaders (IAHECL). Sinds de ledenvergadering van 1994 in Brussel is de internationale vereniging echter gesplitst in een Europees (EHP) en een Amerikaans gedeelte (aangesloten bij NACH). Kortere afstanden bevorderen de communicatie en de werkelijke ontmoeting. De voertaal is Engels.

Voor wie is de EHP?

Alle humanistisch geïnspireerde beroepsbeoefenaren kunnen lid worden van de EHP. Dit kunnen raadslieden, HVO-gevenden en humanistische uitvaartbegeleiders zijn, en tevens humanisten die werkzaam zijn bij de UVH, de HSHB, het Humanistisch Verbond, Humanitas, de HOS en het HIVOS. Het gaat om mensen die vanuit hun humanistische inspiratie hun beroep in een of ander humanistisch verband uitoefenen.

Niet elk lid hoeft een volledig betaalde functionaris te zijn. Uitvaartbegeleiders bijvoorbeeld hebben korte werkzaamheden waarvoor een vergoeding wordt betaald en waarvoor zij dienen te beschikken over een specifieke opleiding.

Doel van de EHP

Het doel van de EHP is uitwisseling van ervaringen en het zich nader bezinnen op humanistische thema's die in Europees verband relevant zijn. Zo wordt er jaarlijks ergens in Europa een seminar georganiseerd, waar aan dan ook de ledenvergadering van de EHP wordt gekoppeld. Voor dit seminar wordt samengewerkt met de Europese Humanistische Federatie (EHF), waar organisaties van vele landen lid van zijn, zoals vanuit Nederland het Humanistisch Verbond, de HSHB, de UVH, Humanitas e.d. In EHP-verband wordt de mogelijkheid overwogen tot het activeren van de Nederlandse sectie van de EHP en hiervoor zijn een aantal actieve leden nodig.

Seminar in Oslo

Dit jaar vond het seminar plaats in Oslo. Pieter de Vrijer hield daar een voordracht over uitvaartbegeleiding in het kader van het thema van het seminar, *Dignity of Life – Dignity of Death.* Andere inleidingen waren: *The values of diversity of life*, *Criticism of the concept of normality as a basis for dignity of life* en *Death in western tradition, a humanist perspective.*

In de programma's wordt veel ruimte geboden voor onderlinge ontmoeting, gezamenlijke diners en niet te vergeten 'sightseeing'.

Voor nadere informatie en/of aanmelding tot lidmaatschap (*f* 45,– voor mensen met een baan en *f* 25,– voor mensen met een geringe vergoeding) kan men zich wenden tot de EHP, Nieuwegracht 69a, 3512 LG Utrecht.

Pam Hobbelman
(secretaris EHP)

Oratie Joan Tronto

Dinsdag 6 juni jl. heeft mw dr Joan C. Tronto, gedurende het academisch jaar 1994-1995 benoemd tot bijzonder hoogleraar namens de Stichting mr A.E. Ribbius Peletierfonds aan de Universiteit voor Humanistiek met de leeropdracht Feminisme, Humanisme en Emancipatievraagstukken, in het bijzonder Theorie en Ethiek van de Zorg, haar ambt in het openbaar aanvaard met het uitspreken van de rede *Caring for Democracy: A Feminist Vision.*
De (engelstalige) tekst van deze rede is verkrijgbaar à *f* 10,– (excl. porto) via het secretariaat van de Stichting mr A.E. Ribbius Peletierfonds, Van Asch Van Wijckskade 28, 3512 VS Utrecht. Tel: 030-390169.

ISSEI congres augustus 1996

Van 19 tot en met 26 augustus 1996 vindt in Utrecht een groot internationaal congres plaats getiteld *Memory, History and Critique: European Identity at the Millennium.* Het congres wordt georganiseerd door de Universiteit voor Humanistiek in samenwerking met de International Society for the Study of European Ideas (ISSEI) en staat in het teken van de ontwikkeling en vooruitzichten van de Europese cultuur aan het einde van de 20e eeuw.
Het congres is verdeeld in vijf secties:

I History, Geography, Science
II Economics. Politics, Law
III Education, Women's Studies, Sociology
IV Art, Literature, Religion, Culture
V Language, Philosophy, Psychology

Binnen deze themagebieden zijn in totaal 120 workshops gepland, waaraan naar schatting 900 wetenschappers uit ruim 40 verschillende landen zullen deelnemen. Indien u geïnteresseerd bent in deelname aan het congres, kunt u de aankondiging met workshoptitels en uitgebreide informatie opvragen bij het congressecretariaat:

Universiteit voor Humanistiek
t.a.v. mw drs Lenette van Buren
Postbus 797
3500 AT Utrecht
Tel: 030-390142
Fax: 030-390170
E-mail: ISSEI96@univforhuman.nl

Agenda

maandag 4 september
Opening academisch jaar Universiteit voor Humanistiek, Utrecht.

vrijdag 3 november
Ontmoetingsdag voor de werkvelden. Universiteit voor Humanistiek, Utrecht.

Recensies

J.H.M. Mooren, *Beroepsprofielen in het professionele geestelijk werk. Humanistisch raadslieden in het land van de Barbapappa's*, Interior, Ermelo, 1995. ISBN 90-74322-06-9, 34 pagina's. *f* 15,-.

Met de aanwijzing van de Universiteit voor Humanistiek (UVH) als erkende wetenschappelijke opleiding voor humanistisch geestelijk raadslieden is in 1989 een nieuwe stap gezet in de professionalisering van geestelijk werk. Doel van *Beroepsprofielen in het professionele geestelijk werk* is om de inhoud en de implicaties van deze professionalisering te analyseren voor de ontwikkeling van beroepsprofielen van humanistici.
Bij professionalisering gaat het om de visie op de mate van (gewenste) differentiatie en specialisatie van beroepsfuncties voor humanistici. Inhoudelijk gezien zijn er verschillende benaderingen mogelijk om tegen professionalisering aan te kijken. Mooren, universitair docent psychologie, noemt onder meer een essentialistische, een strategische en een intrinsieke benadering.
In de essentialistische benadering wordt gezocht naar typerende kenmerken van het beroep van humanisticus.
De strategische benadering benadrukt de (machts-)strijd om de legitimering van een eigen beroepsdomein. Binnen deze benadering staat het bestaande geestelijk raadswerk onder kritiek. Hoogleraar praktische humanistiek Harry Kunneman beschrijft in dit verband het geestelijk raadswerk als resultante van het deskundologisch regime en van de levensbeschouwelijke verzuiling.
De intrinsieke benadering tenslotte, die de auteur zelf bepleit, onderzoekt de waarden die inherent of eigen zijn aan het beroep van humanisticus. Vanuit waarden als betrokkenheid en integriteit leveren humanistici een positieve bijdrage aan de kwaliteit van het individuele leven en aan dat van organisaties en maatschappelijke processen.

Indien we professionalisering analyseren vanuit een strategisch en/of een intrinsieke benadering, volgen daar implicaties uit voor de ontwikkeling van het beroepsprofiel. De auteur verstaat onder een beroepsprofiel "een kenmerkende beschrijving van een beroep aan de hand van de taak, de professionele kwaliteit en de institutionele context."
Uitgangspunt is een tweesporenbeleid, dat wil zeggen zowel een *verdieping* (specialisatie) als een *verbreding* (differentiatie) van het bestaande en toekomstige humanistische (raads-)werk. Verdieping, het eerste spoor, houdt een streven in naar inhoudelijke transformatie van het bestaande raadswerk van raadslieden die vanwege het Humanistisch Verbond (HV) zijn benoemd binnen werkvelden als defensie en Justitie. Verbreding, het tweede spoor, betreft de zoektocht naar nieuwe functies in hoofdzakelijk nieuwe werkvelden als onderwijs, media, onderzoek, beleid en organisatie. Binnen dit tweede spoor beperkt Mooren zich tot existentieel raadswerk aan personen en groepen zonder ambtshalve binding aan het HV.

De auteur schetst vervolgens de discussie binnen de UVH over de vernieuwing van het beroepsprofiel. Daarbij ligt – met name in het tweede spoor – het accent op een beeld van de humanisticus als 'Barbapappa'. Dit is een metafoor voor de humanisticus als breed georiënteerde generalist in uiteenlopende en wisselende verschijningsvormen. Het achterliggende professionaliseringsmodel gaat uit van diffusie en niet van concentratie. Karakteristieken van de professionele kwaliteiten van de humanisticus als generalist zijn in de visie van Harry Kunneman en Douwe van Houten gelijkwaardigheid en communicatieve symmetrie. De humanisticus is vóór alles een communicatiedeskundige die opereert vanuit een 'open normativiteit'. De argumenten hiervoor worden afgeleid uit de bekritisering van humanistisch raadswerk als de zoveelste vertakking van het deskundologisch regime dat zich baseert op een rationeel en disciplinerend wetenschapsbeeld. Een ander argument is dat een levensbeschouwelijke identiteit van raadslieden niet in de pas loopt met de ontzuiling en individualisering van zingeving en bestaansvragen (verkondiging!).
Mooren plaatst – terecht – een aantal kanttekeningen bij dit generalistische standpunt. Zo ontbreekt in deze visie volgens hem voldoende rechtvaardiging voor differentiatie van humanistische beroepsfuncties op een wijze die binnen het veld van welzijn en geestelijke verzorging aanvaardbaar is.
Een tweede bezwaar is dat de variëteit aan kenmerken van het beroepsprofiel – taak, kwaliteiten en institutionele context – binnen en tussen (nieuwe) werkvelden tot een (eenzijdige) communicatieve noemer worden herleid. Tenslotte zou een generalistisch standpunt niet aansluiten op bestaande differentiaties in taken en functies van aanverwante en nagestreefde beroepen (beleid, organisatie, media etc).
Mooren komt in dit verband tot de volgende overwegingen en conclusies:

1) het humanistisch (raads-)werk is geen professionele activiteit die zich op een disciplinerend wetenschapsbeeld baseert;
2) levensbeschouwelijke doordenking van bestaansvragen en daarop gebaseerde methodieken zijn niet zonder meer te reduceren tot dogmatiek;
3) de rol van humanistische, levensbeschouwelijke noties in handelswijzen van raadslieden wordt gemarginaliseerd en verwezen naar de persoonlijke sfeer; en
4) er ontstaat langs het tweede spoor een steeds groter wordende kloof met het eerste spoor van professionalisering, namelijk weg van de levensbeschouwing en de levensbeschouwelijke organisatie.

Commentaar

Het professionaliseringsmodel waarin humanistici functioneren als Barbapappa's (= generalisten) lijkt mij op het eerste gezicht zeer aantrekkelijk. Wie wil niet van alle markten thuis zijn? Bij nadere beschouwing blijft er mijns inziens van het Barbapappa-model om een aantal redenen niet veel over.
De eerste reden is dat de generalistische benadering van het beroep gebouwd is op drijfzand. Er ligt geen inhoudelijke visie op professionalisering – en dus op differentiatie en specialisatie – aan ten grondslag. Integendeel, dit standpunt lijkt zich af te keren van enige differentiatie en specialisatie van humanistisch (raads-)werk.
De inhoud van professionalisering wordt in deze visie niet benoemd, wat gebeurt op grond van een incorrecte argumenta-

tie. Ik doel daarmee op een drogreden in de hoedanigheid van een ontoelaatbare generalisatie. Deze heeft de volgende vorm: het huidige deskundologisch regime in de geestelijke verzorging bestaat uit hulpverleningsmethoden en interventies die technisch-rationeel, normaliserend en disciplinerend zijn en de individuele autonomie bedreigen, dus de interventies en methoden van humanistisch (raads-) werk zullen dit karakter ook wel hebben. Theoretische beweringen van deze aard zijn zeer zeker van belang voor kritische bezinning op het humanistisch (raads-) werk, maar zij moeten ook praktisch – in de raadspraktijken – worden aangetoond. Er is tot op heden (ook door de UVH) geen empirisch onderzoek verricht naar deze beweringen.

De tweede zwakte van het Barbapappa-model is naar mijn idee dat een Barbapappa een impliciet humanisme boven een expliciet humanisme verkiest. De humanisticus is primair een communicatie-expert zonder expliciet levensbeschouwelijk gezicht. Zijn levensbeschouwelijke noties worden verwezen naar het persoonlijk domein.

In een strategische benadering van professionalisering zou een 'lege normativiteit' op voorhand niet aan te bevelen zijn. Enerzijds wordt het een hachelijke zaak om de meerwaarde van deze Barbapappa's ten opzichte van verwante beroepen in het eerste en tweede spoor aan te tonen. Anderzijds zit er geen vormprincipe (eigenheid) onder dat voorkomt dat Barbapappa's oplossen in het niets. Zonder een profilering van normatieve kwaliteiten en methodieken ontstaat ruimte voor beunhazerij. Dat wil zeggen: andere belanghebbende partijen, waaronder ook afgestudeerde humanistici, gaan dit gat opvullen. Hierdoor kan een Barbapappavirus ontstaan: niemand heeft meer zicht en greep op verspreide handelswijzen en praktijken van humanistici. Hier openbaart zich het eerste aantrekkelijke punt van *Beroepsprofielen in het professionele geestelijk werk*: de auteur maakt de lezer alert op de vraag of er wel de juiste argumenten c.q. rechtvaardiging voor of tegen professionalisering (differentiatie en specialisatie) worden gegeven.

Een tweede aantrekkelijk punt is het gegeven dat de auteur zijn pleidooi voor een intrinsieke benadering van professionalisering onderbouwt met argumenten uit een strategische benadering. Argumenten over de professionele kwaliteit en legitimering van het beroep. Hieruit blijkt in ieder geval de relevantie van strategische (naast: intrinsieke) professionalisering. Beide benaderingen zijn van belang als we de vraag stellen waar de gemeenschappelijkheid in professionele kwaliteiten ligt tussen beide sporen (verdieping en verbreding) van professionalisering. Beide sporen hebben hun normativiteit gemeenschappelijk, maar deze normativiteit kan op twee manieren worden ingevuld: vanuit een Habermassiaans idee van communicatieve ruimte (=leegte?) vanuit een intrinsiek idee van waarden (=inhoud?).

De levensbeschouwelijke leegte die door de ontzuiling en individualisering is ontstaan, wordt beantwoord met een nieuwe leegte of met een nieuwe inhoud. In het laatste geval vormt de levensbeschouwing voor beide sporen het primaire referentiekader voor overeenkomstigheid in beroepskenmerken en bijbehorende methodieken.

Het staat de UVH vrij om – naast het HV – ook levensbeschouwelijke theorie te ontwikkelen. Gezien de wettelijke eis van een levensbeschouwelijke identiteit van de geestelijke verzorging lijkt het mij vooralsnog onontkoombaar dat het HV

formele toegangseisen stelt aan humanistische raadslieden (= eerste spoor).
Een en ander brengt mij tot de conclusie dat intrinsieke noties over de eigenheid van humanistici het beste tot ontwikkeling kunnen komen binnen een strategische benadering van professionalisering. Dat is immers het kader waaruit tot op de dag van vandaag wordt gedacht. De normativiteit krijgt zodoende een positieve in plaats van een negatieve inhoud: niet als ontkenning van manipulatie en dogmatiek, maar als identificatie van variërende vormen van betrokkenheid (empathie). Het pleidooi van de auteur voor een intrinsieke kwaliteit van de Barbapappa's verdient dan ook alle aandacht en waardering.

Het is echter jammer dat Mooren zich in het tweede spoor heeft beperkt tot existentieel raadswerk. In mijn visie is dit raadswerk niet levensvatbaar voorzover het niet wordt ingebed in een institutionele context. Dan gaat het over nieuwe functies voor humanistici in ondermeer beleid en organisatie.
Als bestuurskundige zie ik hier de volgende mogelijkheden voor de invulling van de normatieve identiteit van Barbapappa's:

1) het ontwikkelen van instrumenten voor het doorlichten van de existentiële kwaliteit van beleid en organisaties;
2) mogelijke ineffectiviteit van beleid en organisaties opsporen met behulp van existentiële indicatoren;
3) normen en waarden die ten grondslag liggen aan sturing en leerprocessen in beleid en organisaties doorzichtig maken; en
4) stimulerende en beperkende factoren van organisatorische verandering via een hermeneutische aanpak aan het licht brengen. Binnen het platform 'Arbeid, zingeving en organisatie' van de UVH worden dergelijke ideeën op dit moment al ontwikkeld.

Tenslotte wil ik graag opmerken dat naar mijn mening de discussie over beroepsprofielen voor humanistici tot op heden enigszins op universitair niveau blijft hangen. De vraag is waar de Barbapappageluiden uit de huidige diensten voor geestelijke verzorging (vooral de werkvelden justitie, defensie, ouderenzorg) blijven. Juist voor een verdieping (het eerste spoor) van het beroepsprofiel zou het voortouw bij de 'basis' moeten liggen. Bij die 'basis' beschikt men immers over informatie en kennis voor een verdieping en (deels) verbreding van het beroepsprofiel. De discussie over het beroep kan makkelijk naar een breder niveau worden getild (denkbaar is een congres of symposium over het thema professionalisering en humanisme dat georganiseerd wordt door het HV en de UVH).
Dit is dan ook het laatste punt waarop valt af te dingen op *Beroepsprofielen in het professionele geestelijk werk*: de inhoud ademt nog iets te veel een 'top-down' in plaats van een 'bottum-up' aanpak. Een kwestie van (meer) communicatie?

Ina van Zanten

Prof.dr. A.H.M. van Iersel, *'Dulce bellum inexpertis'. Een praktisch-theologische reflectie op zingeving en ethiek in de context van de krijgsmacht*, Tilburg University Press, 1995. ISBN 90-361-9745-7, 64 pagina's.

'Dulce Bellum Inexpertis' werd in verkorte vorm uitgesproken door dr A.H.M. van Iersel bij de aanvaarding van de ambt van bijzonder hoogleraar vraagstukken geestelijke verzorging in de krijgsmacht aan de Theologische Faculteit Tilburg op 3 maart 1995.
In zijn inaugurele rede schetst Van Iersel een contextanalyse vanuit het perspectief van de geestelijke verzorging in de krijgsmacht. In die context vallen twee elementen te onderscheiden: de directe context (de krijgsmacht en de militair) en de indirecte context (met name internationale en nationale instellingen en processen op het gebied van vrede en veiligheid). Omdat hij de geestelijke verzorging van 'buiten' naar 'binnen' wil benaderen, begint Van Iersel met de analyse van de indirecte context.

De indirecte context

Van Iersel signaleert op het internationaal-politiek gebied een toename van intrastatelijke conflicten oftewel burgeroorlogen. Hem gaat het om de rol van de religie en levensovertuiging in deze conflicten: "Het basale of fundamentele karakter van de culturele en religieuze tegenstellingen wordt alleen dan tot een bedreiging van internationale veiligheid, wanneer er in de afzonderlijke culturen en religies niet meer voldoende cultuurdragers zouden zijn, die tegelijk en doordachte godsdienst en levensovertuiging hebben en die tegelijk in staat zijn, de tolerantie jegens andere overtuiging een plaats te geven in de kern van de eigen fundamentele overtuiging." (p. 14). Die cultuurdragers moeten tegelijkertijd 'waardenvast' en tolerant zijn, naar het voorbeeld van Erasmus.

De directe of handelingscontext

a) De krijgsmacht als context: de directe context van de geestelijke verzorging wordt gevormd door de omgeving waarin de geestelijke verzorging pastoraal handelend intervenieert. Van Iersel werkt hier één aspect nader uit, namelijk de wijze waarop ethische thema's in relatie tot de krijgsmacht aan de orde zijn. Hij noemt een vijftal gebieden waar dit gebeurt: het geweld; het gegeven van de militaire bevelstructuur – in het bijzonder de rol van de gehoorzaamheid; de militaire strategie; de krijgsmacht als moderne organisatie die als zodanig verantwoordelijkheid moet aanvaarden; de sector ethiek en technologie.
Ethische vraagstukken in de context van de krijgsmacht worden veelal gethematiseerd met behulp van het begrip verantwoordelijkheid. Volgens Van Iersel heeft de krijgsmacht als organisatie baat bij de uitwerking van een meer-dimensionaal concept van verantwoordelijkheid. Daarin zou een evenwicht moeten worden gezocht tussen de volgende vier dimensies. Ten eerste: een politiek verstaan van verantwoordelijkheid voor de krijgsmacht – waarin de krijgsmacht als een instrument van de politiek verschijnt en de verantwoordelijkheid uitsluitend bij de politiek berust. Ten tweede: een juridisch begrip – waarin de aansprakelijkheden van de krijgsmacht en de militair daarin centraal staat – zoals het militair ambtenarenreglement, het straf- en tuchtrecht, en humanitair oorlogsrecht. Ten derde: een managementtheoretisch begrip van verantwoordelijkheid – een combinatie van taken en bevoegdheden in een gege-

ven organisatie – zoals dit bijvoorbeeld fungeert in het concept van 'resultaat gericht management'. Als vierde dimensie wijst Van Iersel op een ethisch begrip van de eigen verantwoordelijkheid van de krijgsmacht als organisatie en van de militair. Hier staat de vraag centraal hoe organisaties en individuen behoren te handelen.
Een nadere opheldering van de verhouding tussen deze verschillende betekenissen van verantwoordelijkheid in verband met de krijgsmacht en zijn functioneren kan bijdragen tot het hanteerbaar maken van zeer uiteenlopende moeilijke kwesties, zoals het klassieke dienstbevel, de vrijheid van meningsuiting van de militair, en vragen die rijzen bij een op resultaatverantwoordelijkheid gebaseerd management.
Van Iersel pleit voor onderzoek naar de mogelijkheid van anticiperende aandacht voor ethische problematieken in de krijgsmacht, vergelijkbaar met ethische commissies in ziekenhuizen. Die problematieken kunnen volgens hem niet adequaat ter sprake worden gebracht zonder aandacht voor de levensbeschouwelijke dimensie. Godsdienst en levensovertuiging zijn zijns inziens uiteindelijk noodzakelijk voor de fundering van zedelijke waarden en normen. En de taak van roldragers op het gebied van godsdienst en levensovertuiging is vanuit dat perspectief te omschrijven als "het bevorderen van een ethische cultuur".
b) De militair als context van het pastorale handelen: hier gaat Van Iersel in op 'de militair' als element in de handelingscontext van de geestelijke verzorging.
Hij inventariseert welke zinvragen voor de militair als militair aan de orde zijn, met name in diens meest saillante handelingscontext: militaire missies. Het motto van Erasmus 'Dulce bellum inexpertis' (prettig is de oorlog voor wie er geen ervaring mee hebben), blijkt zeker voor militairen te gelden. Zij treffen in hun arbeid een fundamentele spanning aan in de rollen die zij spelen in verband met geweld. Met verschillende rollen blijken een aantal (Van Iersel noemt er zeven) verschillende zinvragen verbonden te zijn. Zij variëren van vragen die voorkomen uit het getuige zijn van geweld tot en met vragen die voortvloeien uit het *combattant* zijn van militairen. Zij zijn zowel aan de biografie als aan het beroep van de militair gerelateerd. Als voorbeeld wordt genoemd de vraag naar de zin van vredesmissies, die de vraag naar het nut en rendement ervan overstijgt.

Conclusies met betrekking tot de taken van de geestelijke verzorging

Uit zijn analyse leidt Van Iersel algemene taken voor de geestelijke verzorging af: "Uit de internationaal-politieke context leid ik de noodzaak af van aandacht voor waarden en voor tolerantie in de context van de krijgsmacht. Vanuit de tweede context, de krijgsmacht, hebben geestelijk verzorgers in het bijzonder tot taak om vanuit hun inzicht in ethiek als dimensie van godsdienst en levensovertuiging de ethische cultuur van de krijgsmacht te stimuleren. Vanuit de derde context, de militair met diens zingevingsvragen, hebben geestelijk verzorgers tot taak het beiden van pastorale begeleiding bij de spanningen en zinvragen die door de verschillende rollen van de militair worden opgeroepen. Hierbij wordt zeker in verband met de problematieken die verbonden zijn met overleven, een beroep gedaan op een andere dimensie van religie dan de ethische, namelijk de spriritualiteit." (p. 50)

De breed opgezette contextanalyse van

Van Iersel roept een aantal vragen op. Zo pleit hij in het kader van de indirecte context voor een combinatie van 'waardenvast' (aan westerse waarden als godsdienstige verdraagzaamheid, democratie en mensenrechten) en tolerantie, zonder de spanningsverhouding tussen die twee te problematiseren. Tolerantie heeft als deugd van het dulden ook een grens (vgl. C.J.M. Schuyt in zijn Van Doorn-lezing van 1994). En wie vertrouwen we de taak van cultuurdrager toe? Zijn geestelijk verzorgers daartoe zonder meer in staat? Een andere vraag betreft de fundering van waarden en normen in godsdienst en levensovertuiging. Zij kunnen daartoe worden herleid, maar kunnen ze er uiteindelijk ook op worden gefundeerd? Aan de andere kant behandelt Van Iersel met name het thema verantwoordelijkheid, waarbij diverse aspecten en actuele problemen (zoals de aard van de verantwoordelijkheid en de begrenzingen ervan, naar aanleiding van de casus van onderofficieren Hermens en Hoppenbrouwer) aan bod komen, op een zorgvuldige manier en biedt hij een typologie van zinvragen voor de militair als militair waar geestelijk verzorgers veel aan kunnen hebben.
Alles bij elkaar een helder en tot discussie prikkelend verhaal.

Gerard Snels

(ingezonden mededeling)

Geestelijke verzorging: noodzaak of luxe?

Een gezamenlijke uitgave van **Praktische Humanistiek** *en de Diensten humanistisch geestelijke verzorging in de gezondheids- en ouderenzorg*

Naar aanleiding van het 25-jarig jubileum van de diensten ZVB, organiseerde het Humanistisch Verbond 10 juni jl. een symposium: Geestelijke verzorging, noodzaak of luxe? Met dit symposium is getracht de aandacht te vestigen op het belang van geestelijke verzorging, in een tijd dat het debat in de zorgsector wordt beheersd door bezuinigingen, reorganisaties en nieuwe medische technologieën. Op het symposium is ook ingegaan op het nieuwe wetsvoorstel geestelijke verzorging, dat in voorbereiding is.

Sprekers tijdens het symposium waren dr P.B. Cliteur, algemeen voorzitter van het HV, dr H.A.E. Zwart, directeur van het Centrum voor Ethiek van de Katholieke Universiteit Nijmegen en ir A.P.M. Bersee, hoofd hoofdafdeling Consumentenbeleid en beroepen van het Ministerie van WVC. Tevens vonden er twee debatten plaats: 'Geestelijke verzorging: noodzaak of luxe?' en 'Humanisme en privatisering van normen en waarden'.
Geestelijke verzorging: noodzaak of luxe? bevat de tekst van de drie lezingen, alsmede verslagen van de twee debatten. Prijs: *f* 15,– (incl. porto)

Geestelijke verzorging: noodzaak of luxe? is te bestellen door overmaking van *f* 15,– op giro 6240747, t.n.v. *Praktische Humanistiek*, Kaatsheuvel, onder vermelding van "GV symposium uitgave".

(ingezonden mededeling)

PRAKTISCHE HUMANISTIEK

tijdschrift voor geestelijk werk

Redactieadres: Postbus 470, 3500 AL Utrecht. Telefoon (030) 390100

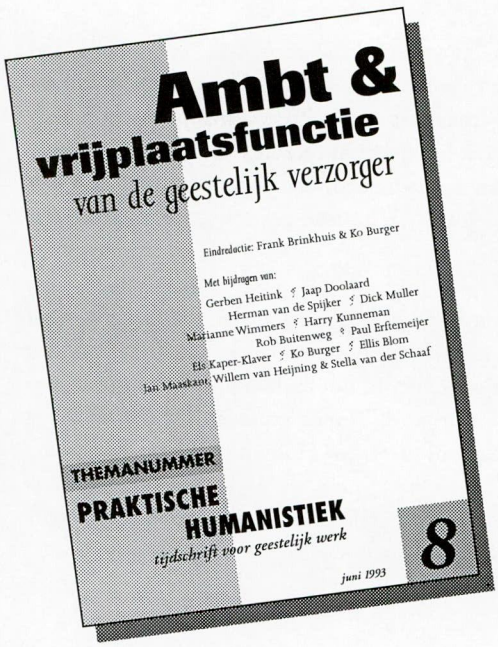

Als u zich nu op *Praktische Humanistiek* abonneert, ontvangt u dit dubbelnummer *gratis* bij uw eerste jaarabonnement!

Praktische Humanistiek maakt werk van geestelijke verzorging, is de leus waaronder dit tijdschrift in 1991 van start ging.

Voor elke professional die zich met geestelijke verzorging bezig houdt is *Praktische Humanistiek* een onmisbare informatiebron met artikelen, netwerknieuws, boekbesprekingen en belangrijke adressen en data.

Richtlijnen voor auteurs

Tijdschrift Praktische Humanistiek

1. Artikelen of andere bijdragen die voor publikatie worden aangeboden dienen te worden gezonden naar het redactiesecretariaat: Postbus 470, 3500 AL Utrecht.

2. De redactie gaat ervan uit dat de bijdrage en de essentie van de inhoud niet reeds elders is gepubliceerd of ter publikatie is aangeboden. Tevens gaat de redactie ervan uit dat mede- auteurs akkoord gaan met eventuele publikatie.

3. Na ontvangst van de bijdrage stuurt het redactiesecretariaat een bericht naar het correspondentieadres.

4. Bijdragen worden in beginsel door de kernredactie en in tweede instantie door de complete redactie beoordeeld. Vervolgens verneemt de auteur of en op welke termijn de bijdrage (eventueel na kleine aanpassingen) kan worden geplaatst, dan wel bijstelling en/of herziening behoeft en zo ja op welke punten.

5. Bij plaatsing dient de (aangepaste) bijdrage op floppy/schijf (in WP of ASCII) te worden aangeleverd, vergezeld van een identieke uitdraai op papier. Alleen indien de auteur niet beschikt over een PC/ tekstverwerker wordt hierop een uitzondering gemaakt.

6. Bijdragen dienen gericht te zijn tot een goed geschoold lezerspubliek van vakgenoten en niet- vakgenoten. Jargon dient derhalve vermeden te worden.

7. De tekst dient te zijn geschreven in de voorkeurspelling, volgens de 'Herziene Woordenlijst Nederlandse Taal' (het 'Groene boekje').

8. Vermijd afkortingen. Namen van instellingen, organisaties etc. worden de eerste keer voluit geschreven, gevolg door de afkorting tussen haakjes. Daarna kan met de afkorting worden volstaan.

9. Typ of print het manuscript op A4 formaat, met links een ruime marge. Regelafstand 1½ .

10. Het manuscript (inclusief eventuele noten, literatuurverwijzingen en literatuurlijst) heeft een lengte van maximaal 5000 woorden, tenzij door de redactie nadrukkelijk anders wordt overeengekomen met de auteur(s).

11. De bijdrage dient te zijn voorzien van een titelpagina waarop wordt vermeld:
    - de titel van het artikel (kernachtig);
    - eventueel een ondertitel (maximaal 60 lettertekens);
    - voornaam en/of voorletter(s) plus achternaam van de auteur(s);
    - functie, naam van de instelling waar de auteur(s) werkzaam is/zijn;
    - eventueel een korte vermelding van de huidige activiteiten.

12. Voeg na de titelpagina een pagina in met een korte samenvatting van het artikel (max. 100 woorden).

13. Verdeel de tekst van het artikel in paragrafen. Voorzie elke paragraaf van een duidelijk kopje en elke eventuele subparagraaf van een tussenkopje. Dit bevor-

dert de leesbaarheid van de bijdrage. Alleen witregels gebruiken indien werkelijk een afscheiding tussen twee tekstgedeelten moet worden gemaakt.

14. Literatuurverwijzingen in de tekst: haakje openen, auteursnaam zonder voorletter (bij meerdere auteurs van een titel alleen de eerste vermelden, gevolgd door e.a.), komma, jaar van publikatie, haakje sluiten. Voorbeeld: (Wittgenstein, 1888). Bij citaten dient ook de pagina vermeld te worden. Voorbeeld: (Yalom, 1975:352).

15. Wees zuinig met noten. Indien een noot noodzakelijk is, plaats de noot aan het einde van het artikel met in de tekst een cijferverwijzing.

16. Literatuur waarnaar in het artikel wordt verwezen, dient aan het einde van het artikel, na de noten in een aparte lijst in alfabetische volgorde te worden opgenomen. De lijst mag uit maximaal 15 titels bestaan. De titels dienen als in volgende voorbeelden te worden weergegeven:

Tijdschriften artikelen:
Groot, K.V. de, 'Het beroepsperspectief van humanistisch geestelijk werkers in de ambulante sector', in: *Maandblad voor Geestelijke Volksgezondheid*, 1986, nr.2, p. 66- 81.
Artikelen in bundels:
Carr, Arthur C. & Barrett, Benjamin T., 'Freuds Interpretation of Dreams Revisited', in: Sullivan, Tim (Ed.), *Psychotherapy in the next Century*, Hogarth Press, New York, 1990, p. 135- 83.
Monografieën:
Hoekstra, P.J.M., *Middeleeuws humanisme in de Lage Landen*, Kok, Kampen, 1975.

17. Het auteursrecht van de bijdrage berust bij de auteur(s). Na publikatie ontvangt de auteur drie gratis exemplaren van het nummer waarin zijn/haar artikel is opgenomen.